

West
St. Helena N. I.
No 11613

St. 1. p. 1. ✓

Rs. 1 x 20

A
1027

4,325

24-240
ARCHIVE
Police
Inv 1275

V

ZAKŁAD ARCHITEKTURY POLSKIEJ
PRZY WYDZIALE ARCHITEKTURY
POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ.

21.176 S/1925

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

W I A D O M O Ś Ć

H I S T O R Y C Z N A

M I A S T A

P U Ł T U S K A

UŁOŻONA STARANIEM

WINCENTEGO HIPOLITA

G A W A R E C K I E G O

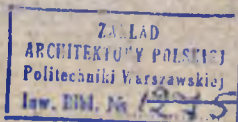
M. Pr. Prokuratora Królewskiego przy Trybunale Cywilnym Województwa Płockiego, Członka Komisyyi Examinacyjney tegoż Województwa, Członka Towarzystw Naukowych Krakowskiego z Uniwersytetem Jagiellońskim złączonego, Płockiego przy Szkole Wojewódzkiej, i Kawalera Orderu S. Stanisława III. klasy.

Z dzieiów, i z smutnych tylko śladów domyslać się dziś musimy, czem byli szanowni nasi przodkowie! *Surowiecki* w dziele: o upadku przemysłu i Miast w Polsce Stro. 7.

Z R Y C I N A.

w W A R S Z A W I E 1826.

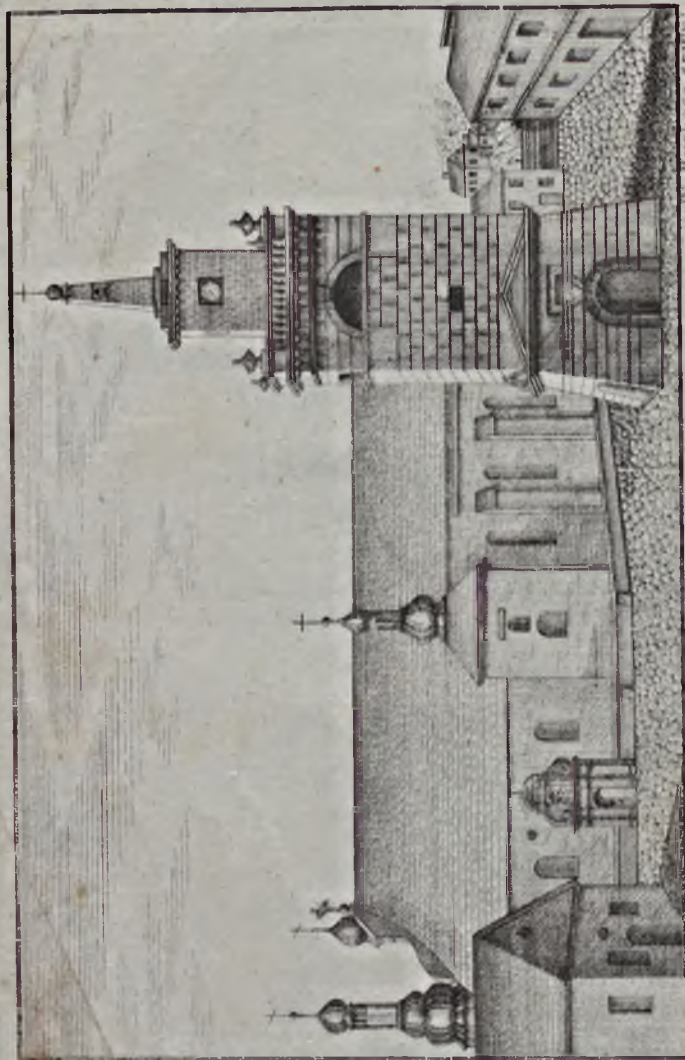
w D R U K A R N I X X. P I A R Ó W.

249
BIBLIOTEKA
Inst. Historii Architektury
i Sztuki

5212 Cim.

50

W. Kuczyński del. & sculp.

w. J. Litwin del. & sculp.

Wielka Katedra Collegiaty w Lututsku

PRZEDMOWA.

Po Płocku Województwa Płockiego stolicy, pierwsze miejsce w témże Województwie zajmuje Pułtusk, rezydencyonalne miasto Biskupów Płockich. W zamiarze zebrania pamiątek starożytności jego, wezwany przezemnie Pan Michał Szczepankowski Pisarz Konsystorza ieneralnego Pułtuskiego, o udzielenie szczegółów Kapituły Kollegiaty Pułtuskiej tyczących się, przesłał mi ułożony przez siebie Opis miasta Pułtuska, z przeięciem rozkładu w Opisie historycznym Płocka przezemnie uży-

tego. Znalazłszy pracę jego z
naywiększą akuratnością usku-
tecznioną, po iéy porównaniu
z zebranemi już przezemnie
wypisami, niektóre wiadomo-
ści i stósowne dodatki przyłą-
czyłem, i w tym kształcie dzieł-
ko niniejsze z druku wycho-
dzi.

w Płocku 25 Lipca
1826 r.

§. I. *Wstęp, początek, gatunek
miasta, i władza.*

MIASTA Pułtуска, równie iak wszystkich miast starożytnych w Polsce trudny iest wywód początku, i wszelkie w téy mierze badania nie wykrywaią rzetelnéy pewności (1). O ile zaś z domyślnych powszechnie

-
- (1) Wedle podania dotąd trwającego, to miasto miało się nazywać *Tusk* znaczney wielkości, gdyż błonia *Rybitew* zwane miały byđź zabudowane, przez klęski zaś i czas stanęło w tém ograniczeniu, iak dziś, i stąd nazwano *Pułtusk*. Są wprawdzie ślady ieszcze zagonów w samym cyplu tych błoniów pod wsią *Kleszewem*, i piwnice po niektórych wzgórkach odkryte, późniéy ziemią zalazłe, oraz fundamenta ceglane, i bruki okazywały się; lecz to nie dowodzi nomenklatury *Tuska*, gdyż w naydawniéjszych przywilejach i aktach nazwisko *Pultovia* lub *Pułthowsko* iest wyrażone. Inni zaś mieć chcą, że Pułtusk ma derywacyą, swego nazwiska od rzeczki *Peltew*, przy wsi *Kleszewo*, w *Narew* wpadaiący.

zrzodeł pobrać można bliższe założenia tego miasta ślady, o tyle twierdzić wypada, że okolica ta iako w Mazowszu położona, przez tych początkowie samych była zamieszkałą, którzy, to iest Massageci w Xięstwie Mazowieckim osiadać zaczęli (2), Miasto Pułtusk wedle śladu mogło iuż mieć swój byt w końcu wieku IX. lub na początku X. po narodzeniu Chrystusa, (3) tytułem kasztelanii, (Castellaniae) mianowane, i Rezydencyą Xiążąt Mazowieckich późnięj zaszczycone (4); w roku zaś 966 gdy przez Mieczysława I. pięć katedr, i tyleż diecezyi, a pomiędzy temi i Biskupstwo Płockie erygowane, i uposażone było, miasto równie Pułtusk do dóbr w cielone zostało,

-
- (2) Wiadomość historyczna miasta Płocka w Warszawie 1821 §. I. Starożytni i późniysi Dzieiopisowie to samo stwierdzają.
- (3) Rzepnicki in vitis Praesulum Tom. II. Libr. III. Capit. I. pisze: Florianus Lascary Episcopus XXVI. Pultoviae, quod oppidum arce et castro nobile a primis diebus fundati Episcopatus Castellaniae nomine vocabatur, quia locum medium Dioecesis universae obtinuerat, ut omnibus praesto esset, Episcoporum domicilium primus fixit. Podobnież Lubieński in vitis Episcoporum f. 1. 347. Edit. Antverpiae An. 1643.
- (4) Opis praw i przywileiów miasta Xięciu Krzysztofowi Szembekowi w drugim r. 1786 po objęciu Biskupstwa Płockiego podany.

i dowolnym Biskupów Płockich rządowi aż do roku 1796 ulegało (5); skąd ciż Biskupi mieli tytuł Xięcia Pułtuskiego (Princeps Territorii Pultoviensis, a później Dux Pultoviensis pisali się.

Dla miasta tego i Szlachty Okręgu (Territorii) Pułtuskiego władza Biskupów była udzielna *cum jure gladii*, (6) bez odwoływania się do Władz kraiu, lub do króla. Dla Szlachty był Gród do rozstrzygnięcia sporów, a w Mieście sprawy cywilne przez Prezydenta z Ławnikami (7), kryminalne zaś przez Woyta z jego osobnymi Ławnikami odsądzone były, (8) w których ap-

- (5) Zabor téy Prowincyi przez Rząd Pruski mocą Konwencyi, Edyktem Królewskim z dnia 26 Grudnia 1795 ogłoszonym w roku 1796 nastąpił, i Homagium złożone w dniu 1. Czerwca w Warszawie.
- (6) Akta konsystorza Pułtuskiego od r. 1449. początek mające, oraz Zalasowski de Jure regni Tom. I. Liber. I. Tit. 25 Chwałkowski de Republica Polona lib. I. Cap. 6 de Ordine Senatorio No 19. Hartknoch Lib. II. Cap. 3. de Senatu Regni Poloniae obszernie o tém piszą.
- (7) Miasto używało pieczęci *Węza* na drążku pionowo stojącym okręconego głową do góry.
- (8) W roku 1723, Marcin Krolak z Długosiodła, i Maciej Kot z Jaszczółtów Włóścianie za zabicie Jakóba Czerepskiego z wsi Pecyny, przez Starostę Marcikowskiego na karę mie-

pellacją do Starosty odnoszono, a ten na przypadającą kadencją ziechawszy, tak sprawy Szlachty, iako i miasta załatwiał. W przypadkach które wyższyć decyzyi wymagały, Biskupi stanowili trzecią Instancją z dwóch kanoników katedralnych, dwóch Burgrabiów Grodu Pułtuskiego, lub z dwóch Osób Urzędników ziemskich składającą się, a ci ostatecznie wszelkie rozsądzały spory, jeżeli sam Biskup nie sądził, albo nie mógł sądzić. (9). Ostatni ze Starostów był Józef Pisarzowski Szambelan J. K. Mści w r. 1797 d. 23 Października przez Xięcia Biskupa Onufrego Szembeka ustanowiony. (10) Rachuiac od r. 1570 do r. 1797 było Starostów 21. (11).

cza skazani. W r. 1771 Skowronkowna za zabicie pod wsią Łubienicą nieiakiey Trzeciackiey, (obiedwie z tego miasta) z którą do Warszawy chodziła i powracała, na rynku miasta publicznie ściętą została, z mocy wyroku przez Woyta Ludwika Hassmana ferowanego. Akta Grodzkie i Woytowskie miasta świadczą.

- (9) Inwentarz dóbr za Krysztofa Szembeka Biskupa 1785 sporządzony pod tytułem Pułtusk.
 (10) Akta Grodu Pułtuskiego świadczą.
 (11) Akta tegoż grodu, od r. 1570. zaczynające się.
-

§. II. Opis w ogólności miasta, iego położenia i przywilejów.

Podług rozkładu politycznego kraiu, dawniey miasto Pułtusk leżało w Xięstwie Mawieckim, Ziemi Zakroczymskięy, Powiecie Serockim, dziś zostaje w Woiewodztwie Płockim, w Obwodzie swojego imienia.

Wedle stopy ieograficznęy leży pod 38 stopniem 52 minut, i 45 sekund długości, a pod 52 stop, 45 minut szerokości, przy trakcie wielkim z Warszawy do Petersburga wiodącym, na nizinie, przy któręy od strony zachodnięy wznoszą się przyjemne pagórki, nad rzeką spławną Narew zwaną, u miasta Serocka o mil 3, z rzeką Bugiem łączącą się, a pod Modlinem w rzekę Wiślę wpadającą, i daleko swój czarny kolor przy białym wiślanym unoszącą (12).

- (12) Długosz na str. 11 pisze: Fluvius Narew, cujus fons ex paludibus prope oppidum Słonim, ostia circa Nowydwor in Masovia atras ostendens undas, Vistulae mixtus per longum spatium nativum non deponit colorem. Eo vel maxime memorabilis, quod venenata eum non sustinent, sed quam primum aquas ejus attigerint, singuli serpentes, qui se lignorum strugibus per multa spatia applicati abdidderunt, sibilo edito

Rzeka ta Narew niżej wsi Kleszewa o pół mili od miasta odległej, dzieląc się prawdziwym korytem w lewo okrąża błonia Rybitew zwane, a odnogą przybija do lądu miasta po za domami kanonicznemi; która odnoga znowu rozdzielając się w tym punkcie, iednym łożyskiem oddziela miasto od tychże błoniów Rybitew, a drugim od przedmieścia, i starego miasta, i te dwa łożyska otaczając miasto łączą się za Zamkiem Biskupim z głównym korytem rzeki Narwi (13).

To miasto z przyczyny niskiego położenia swego często podlega wylewom téżże rzeki wiosnowym (14), i z tego względu

quasi fatalem sibi effugiunt; quae res non exteros solum, sed et indigenas sui in admiratione tenere solet.

- (13) Rzeka ta obfituje w ryby szczupaki, sumy, sendacze, okonie, węgorze, leszcze, liny i inne białe ryby. Trafiają się łososie i wydry pokazują się miejscami.
- (14) Z bliższych czasu wydarzeń w roku 1786. był nadzwyczajny wylew, wszystkie ulice miasta, stare miasto, podgorza i rynek, kościół kollegiaty były zalane wodą, po której z domu do domu czołnami przewozić się trzeba było. W roku 1806 równie powódź była znaczna, w r. 1811 podobna jak w r. 1786, z małą tylko różnicą. Przez te wylewy piwnice w domach mieyskich są zalane.

na żaden sposób powiększonym w swojej obszerności (iako wodą zamknięte) być nie może. Stare zaś miasto tylko i Podgórze zabudowane być mogą, lecz pierwszemu wylewy są przeszkodą, a w tych ostatnich, miejsca do budowy jedynie gospodarskich chat, nie zaś do utworzenia porządnej ulicy są zdadnymi.

Na odnodze przedzielającej miasto od przedmieścia są dwa mosty, pierwszy staromiejski, kosztem miasta, drugi Benedyktyński kosztem klasztoru dla własnej potrzeby do przeyscia na folwark za odnogą położony, wystawione. Na drugiej także odnodze dzielącej błonia Rybitew od miasta jest most dla wygody mieszkających, i dla wygonu była na pastwisko, przez miasto wybudowany (15),

Na błoniach *Rybitew* są domy mieszkalne, browarki do palenia wodki, i ogrody miejskie, reszta zaś przestrzeni służy na pastwisko dla dobytku miejskiego. Jest równie i drugie błonie *Gaik* zwane, od strony południowej za ogrodami starego miasta na paśnik przeznaczone; a obadwa

(15) Inwentarz Karóla Ferdynanda B. Płock : pisze w roku 1650, że czwarty był most na Narwi *Kozacki* zwany od tego i jak podanie niesie, że w czasie napadów, miano spalić go dla zastonienia się od Kozaków.

te *Rybitwi* i *Gaiku* zajmują około 7 włók Chełmińskich (16).

Za rzeką *Narwią* są jeszcze łąki do miasta należące, przedtem w *Emphitheusim* puszczone, a teraz na pewny kres czasu dzierżawione; które ciągnąc się od granic wsi *Kleszewa*, za tą rzeką swe łąki mającý z północy ku granicy wsi *Grabowiec* na południe znaczną część ziemi zajmują z zaroślami i krzewami (17).

Na téy rzece był most, którego jeszcze ślady pozostałych palów z tamtéy strony widać; lecz od czasów niepamiętnych, a raczý *Szwedzkich* zniszczony, (18) teraz

(16) Rapport Landrata Pułtuskiego z dnia 26 Maia 1799 do Kamery Płockiéy.

(17) Łąki *Karwin*, *Osieczyska*, *Wapieniska* i *Woytowskie* zwane, obejmują w sobie 22 Włók, 10 Morgów i 138 □ prętów, czyli 670 Morgów, i 38 prętów □ podług rozmiaru przez konduktora *Henkel* w r. 1801 uczynionego, lecz w to wchodzi dawniéy *Biskupie*, a teraz do *Ekonomii Górki* wcielone łąki.

(18) Inwentarz Biskupstwa za *Karola Ferdynanda B. Pł.* w roku 1650. Dochód z tego mostu czynił w ów czas zł. 300. Złoty podług *Czackiego* ważył zł. 2. gr. 23. Szel. 1. Za tym mostem była tama.

zaś przeprawa rzeki ułatwia się przez prze-
wóz na statku prum zwanym (19).

Podług świadectwa Święcickiego mia-
ły być w tem mieście przy wzgórzach
Winnice (20), lecz teraz ani śladu nie
masz; a porównywiając z opisem miejsce,
to budowlami mieszkalnemi w linii ku S.
Krzyżowi idąc od cegielni dziś Benedyktyń-
skieję dołem, i gumnami rolników na górze
jest zaprzątzione.

Gruntu ornego na polach miasta znay-
duie się, nadanego 50 Włók, 2 półwłoczki
i 2 zagony. Z tych trzyma

Miasto	-	-	włók	37.	zagonów	2
XX. Benedyktyni	—			8.		
Do Dziekani kollegiaty	—			2.		
Do S. Krzyża	-			1.		
Do Kościoła P. Maryi	—			1.	Półwłocz:	1
Do Promotoryi	—			1.	(21).	

Prócz tych włók są jeszcze na tych
polach grunta dawnieję do folwarku Bisku-
piego, a teraz do Ekonomii Goreckieję na-
leżące, które drugie tyle czynić mają włók,
dla dopełnienia włók 100. Przywileję Kle-

(19) Dochód z przewozu tego należał do zamku.
Rząd Pruski atoli wcielił go do Ekonomii
Gorki.

(20) Opis starożytnéj Polski na str. 238. T. I.

(21) Inwentarz Biskupstwa naypóźniejszy za Kry-
stofa Szembeka wr. 1785 zdziałany opiewa.

mensa *Pierzchały* herbu Roch Biskupa w r. 1339 wydany, a w archiwum katedry Płockiej będący opiewa, i drugi przywilej za Dabiesława z Gulczewa Woytowi miasta Pułtuską na różne użytki w r. 1380, (w aktach Konsystorza) wydany, wspomina o 100 włokach prawem Chełmińskim miastu nadanych. Przy mieście nadto iest wiele ogrodów warzywnych, i grudzi do siana 15 w różney rozciągłości (22).

Rola na tych pól gruntach iest żyzna, i obfita co do ziarna pszenicy, a iak Święcicki w opisie topograficznym Mazowsza wyraża, (23) iest początek niw, które ziemie Ciechanowską, Wyszogrodzką i Zakroczymską (24), z tego względu sławnemi czynią.

Miasto Pułtusk podług swego położenia graniczy na północ z wsią Kleszewem, na wschod (ponieważ ma łąki do siebie za rzeką należące) z wsiami Ponikwią, Psarami i Bartodziejami, na południe z wsiami Kaczyce i Płowchowie, a na zachod z Lipnikami, Moszynem i Białowieżą.

-
- (22) Mappa całego miasta przez Treplina Budowniczego Obwodu Pułtuskiego w r. 1804. dokładnie sporządzona.
- (23) Opis starożytny Polski iak wyżey.
- (24) W ziemi Zakroczymskiej mało dobrego gruntu, same piaski i bory sosnowe.

Odległość iego od miast poblizszych i dalszych następująca :

Od Warszawy mil pocztowych	8
Serocka	3
Nasielska	3
Nowego miasta	4
Płońska	6
Makowa	2
Rożana	4
Ostrołęki	8
Wyszkowa	4
Płocka	12
Petersburga	183

Powietrze iest dosyć czyste, pora tylko iesienna, iako w mieyscu dolistém, zwlaszcza w czasie słońca, robi ie wilgotném, równie i pod czas zimi lekkiey, stąd niekiedy staie się przyczyną słabości nieprzyzwyczajonemu do tego mieysca.

Pułtusk był niegdyś murem opasany w około; za czasów bliżey pamięci widać było onego ślady w mieyscach trzech, to iest za kanoniami, w stronie ulicy Waliszewa, i brama w kwadrat dosyć obszerna przy moście staromieyski zwanym; pierwsze dwa kawały murów dawniey za rządu Pruskiego, brama zaś w r. 1818 rozebrane zostały. Jest ieszcze ślad w tyle ogrodu XX. Benedyktynów za kościołem, to iest baszta ze strzelnicami. W. roku 1508

stanęła ugoda z Mularzem (25), na wystawienie w okoł miasta muru. Zygmunt I. przywileiem swym feria 2da post festum Stae Dorotheae r. 1533 na Seymie w Piotrkowie przy nadaniu swobód pozwolił opasać murem miasto (26); a Baranowski

-
- (25) *Conventio cum muratore. Die Mercurii 7 Junii 1508 in Pultowsko. Conductus sive appretiatuſ est Georgiuſ Czacki de Chomiata murator per Rdum in Christo Patrem Dnum Erasmus Dei gratia Episcopum Plocensem pro circumducenda muro civitate Pultoviensi tali modo, quod ipse Georgiuſ murator debet elaborare virgulam de muro vulgariter *prent*, ad eam longitudinem, et altitudinem, ad quam laboravit in castro Posnaniensi pro sex Marcis unam quamque virgulam. Murus vero circum quaque debet fieri quatuor laterum in altitudine, et in turribus quatuor cum media ratione hujus mediae lateris in turribus habebit post consumptionem uniuscujusque turris supra pretium jam dictum, quatuor marcas. Solutio autem sui laboris haec erit, omni septimana tollet et levabit per duas marcas, consummatis vero et completis decem virgulis integram recipiet mercedem semper usque ad totalem murorum et turrium completionem. *Acta Consistorii Pultoviensis.* Marca czyli Grzywna z r. 1508. podług ewaluacyi Czackiego o Prawach Litewskich na dzisieyszą stopę wynosi zł. 24.*
- (26) Akta Metryki koronney księga 48. str. 470-

Biskup

Biskup przywileiem swym z dnia 6 Maia 1597 dochod od zboża i statków do Gdańska rzeką spławianych przeznaczył na reparacyą murów miasta (27).

Zarazy morowe w tém mieście, i w okolicy grassujące znacznie się przyczyniły do zniszczenia iego. Roku 1559, w 1564. od początku Lipca aż do końca Stycznia, następnego 1565 roku okropnie szerzyło się, także w latach 1571, 1580, 1607, i 1652. (28).

Pożary również kilkokrotnie w czasach pokoju wynikłe przyniosły mieszkańcom zupełny upadek, i tak opuszczaiąc inne cząstkowe dosyć często zdarzane przypadki, r. 1633 dzień 12 Sierpnia z niewiadomych powodów stał się zgubą dla miasta; bowiem całe w perzynę obrocone (29).

(27) Oryginał na pergaminie znajduje się w Aktach Kapituły Katedr. Płock; w którym jest wyrażono: a qualibet Łaszta mensurae Pultoviensis cujuscunque grani per Incolas Pultovienses, et alios subditos Gedanum defluitanda grosi 6, a navibus vero aliis conducendis flor 1 pro reparatione moeniorum civitatis Pułtowsk solvendi et convertendi designantur.

(28) Akta Konsystorza Pułtuskiego.

(29) Incendium civitatis Pułtusk d. 12 men. Augusti An: 1613. Ira omnipotentis DEI propter scelera nostra in civitatem Pultoviensem

W roku 1646 większa część miasta, Kollegium, Szkoły i Kościół Jezuicki stały się pastwą płomieni (30). W r. 1782 cztery kanonie, wieża kollegiacka okazały struktury z dzwonami wielkimi, i cała strona od błoniów Rybitwi aż pod zamek Biskupi ogniem spłonęły (31). W r. 1798 dnia 9 Lutego klasztor XX. Benedyktynów znaczny wielkości, i z zabudowaniami przypadkowym ogniem zgorzał; do ratunku którego tęgość mrozu wodę w lod zamieniająca była przeszkodą. Zgromadzenie z tego wypadku wielką poniosło klęskę (32).

illapsa est, nam ea die, hora fere tertia postmeridiana atrocissimo incendio, nescitur unde incepto, et a quo perpetrato ad exterminationem totius civitatis, trium circiter horarum spatio se ita extendente, ut in templo Collegiatae Pultoviensis tectum, altare majus, organa, cathedra, seu ambona, et alia id genus domus Praelatorum, Canonicales, Vicariales, mansionariales et totius inferioris Cleri, templum, Collegium et habitationes Patrum Societatis Jesu, Bursae pauperum Studiosorum, Xenodochia, Civium vero omnium lateritiae ac lignae aedes et domus, facultates et opes multique homines et jumenta conflagrata sunt. *Acta Consist: Pultov.*

(30) Acta Consist: Pultovien.

(31) Świadectwo ieszcze żyjących.

(32) Opis w Aktach XX. Benedyktynów i świadectwo żyjących.

Nakoniec w roku 1809 dnia tegoż i godziny téż, kiedy batalia pod Raszynem z Austryakami staczana była, to jest 19 Kwietnia, taż sama połowa miasta iak w r. 1782 znaczney przez ogień klęski doznała; domy iednak murowane po nie małym uszkodzeniu przy mocney obronie i ratunku ocalały, lecz w to miejsce wiatr burzliwy przeniosłszy ogień w guntach palących się aż pod S. Krzyż, tamże cztery domy, i sześć gumien zamienił w popioł (33)

W samych założeniach miasta początkach iakie prawo do rządzenia się nadane było, wykryć trudno, atoli w czasach późniejszych, ile pozostało dowodów, te iasno opiewają o prawie Chełmińskim, którego Ziemowit I. Xiąże Mazowiecki przywileciem swym w r. 1257 wydanym, zatwierdzając wolności i prawa przez Biskupów Płockich nadane, używania dozwolił (34). Klemens Pierzchała, Biskup. po zamieszkach wojennych przyprowadzając do porządku spalone miasto, prawo Chełmińskie przywileciem z r. 1339 do rządzenia się wprowadził (35). Jakób z Kurdwanowa

(33) Świadectwo żyjących i tych samych; którzy téż klęski doznali.

(34) Akta kapituły katedry Płockiey.

(35) Przywilej ten w końcu dzieła umieszcza się:

Biskup idąc śladem poprzedników Biskupiey stolicy wraz z kapitułą katedry Płockiey utwierdził rządy podług prawa Chełmińskiego w tém mieście w r. 1405 (36), a Kazimierz Xiąże Mazowiecki i Biskup, powyższe przywileie dwoistą władzą w r. 1475 zatwierdził (37). Po zgorzeniu zaś miasta w r. 1613, Marcin Szyszkowski Biskup urządzając miasto nadał prawo r. 1615 d. 20 Listopada i to nazywało się *Plebiscitum* (38).

Nakoniec Andrżey Załuski porządkując wszystko, téż prawa ustalił (39), któremi miasto do czasu Rządu Pruskiego w r. 1796 nastąpięnego rządziło się.

Owczasowi Xiążęta Mazowieccy, Biskupi, z kolei Dyecezyą rządzący, oraz na tych przedstawienia Królowie Polscy w różnych epokach czasu zatwierdzając przywileie iako to: Zygmunt I. w roku 1533. Zygmunt August w r. 1550 i 1557. Zygmunt III. w r. 1589. Władysław IV. w r. 1635 d. 30 Marca, i August II. w r. 1698 dnia 15 Czerwca co do swobod, wolności i innych łask potwierdzili tém samém i pra-

(36) Akta kapituły kat: Płock.

(37) Akta téżę.

(38) Akta mjeyskie za rządów Pruskich:

(39) Akta konsystorza Pułtuskiego.

wa do rządzenia się dla miasta nadane i ustanowione (40).

§. III. Zdarzenia historyczne w Pułtusk.

Naruszewicz, nieporównany dzieciów oyczystych badacz o mieście Pułtusk mówi: iż w roku 1262 zniszczone dawniey od Litwy Mazowsze, zostało znowu łupem tegoż pogaństwa. Złączyli się z Litwinami Rusiny i Jadźwingowie mając na czele Mendoga i Swarona Xięcia Łuckiego i Drohickiego, siostrzeńca Daniela Króla Ruskiego, a tajemnymi szlakami wpadłszy w ziemię Czerską, naprzod napadli na wieś Jazdów, gdzie Ziemowit I. Xiąże, z synem Konradem, przemieszkiwał. Poymani oba Xiążęta. Okrutny Swaron własną ręką ściał Ziemowita, który się w podziale łupu onemu dostał. Łaskawszy Mendog zachował przy życiu Konrada, i tegoż roku wzięwszy zań okup pieniężny, wolność mu wrócił. Nastąpiło całego Mazowsza, srogie spustoszenie, czego nie mogąc znieść Szlachta Mazowiecka, gdy z zebranem wieśniactwem

(40) Opis przywileiów miasta iak w nocie 4. i Akta metryki koronney księga 72. str. 189.

drogę nieprzyjacielowi u wsi Długosiodła, o mil 4 od Pułtusa zachodzi, i mężnie się potyka, zwalczona liczbą pogan na tymże placu poległa. Litwini tém beśpiecznię niszcząc włości, a rabunki swoje do samych Kniaw posuwając, z wielkim plonem w ludziach, i ruchomościach, bezkarnie do swego kraiu wrócili (41)

Roku 1324 Gedymin Xiążę Litewski, który przez niechęć ku Krzyżakom i sprzymierzeńcom ich Xiążętom Mazowieckim zamierzył szukać przyjaźni z Królem Polskim (Władysławem Łokietkiem) dał rozkaz Dawidowi Kasztelanowi Grodzińskiemu do wtargnienia w Mazowsze.

Przy dobrach Xiążęcych, dobra duchowne zostały celem łupiectwa i rozboiu. Dawid zbliżywszy się ku Narwi (około 20 Listopada, podług Dasburga) miasto Pułtusk, oraz 130 wiosek zniszczył, 30 Kościołów parafialnych z wielą kaplicami odarłszy spalił, a wybiwszy do 4000 ludzi, z wielkim plonem w sprzętach, dobytku i ieńcach powrócił (42).

W roku 1336 Gedymina Xiążęcia Litwy synowie Olgierd, Kieysztut, Patryk, Lubard, Totwił i niciaki Dawid Rusin

(41) Naruszewicz T. V. Księga I. str. 71. Edycja Mostowskiego.

(42) Naruszewicz T. V. str. 409.

wpadłszy z woyskami Litewskimi i Ruskimi do Mazowsza w Listopadzie, i kraj tén zniszczywszy, koło Pułtuska 1200 Chrześcian w niewolę poymali, oraz bydło zrabowane do Litwy uprowadzili (43).

A roku następnego 1337 Litwini w dzień Stęy Jadwigi tajnemi manowcami wpadłszy, Pułtusk i Ciechanów aniasta, oraz okolice przyległe pustoszyli, i mnostwo oboiędz pędzi ludu zabrawszy do kraiu swego uprowadzili, których Mazury doścignawszy, tą razą łupy i niewolników im odebrali; unikając zaś bitwy ucieczką się ratowali, lecz w czasie przeprawy przez rzekę Naręw, gdy jeden drugiego w przebyciu rzeki uprzedzał, ci którzy iuków nie porzucili, potonęli (44).

W roku 1368 Krzyżacy zniszczyli do działu Xięcia Kieysztuta w Litwie należące części, skąd Kieysztut czyli przez urazę do swego zięcia Ziemowita, czyli z mylnego rozumienia, że te Krzyżackie napady stały się z namowy Biskupa Płockiego Mikołajia z Gulczewa (a) poddał Mazowsze pod ofia-

(43) Długosz Libr. IX. Columna 1037. Naruszewicz T. VI. str. 58.

(44) Długosz Libr. IX. Col. 1042. Lit. D i Święckiego starożytny Polski T. I. str. 299.

(a) Gulczewo w. pod Płockiem; trzech Braci z Gulczewa jeden po drugim było Biskupami Płockieimi.

rę zemsty swojej, i mimo zawarte z Królem mało co przedtem przymierze, zgromadziwszy liczne z Trok, Grodna, Brańska i Suraza boiary, wszedł troistemi szlakami do Mazowsza, i nagle pod Pułtuskim stanął. Niewarowne miasto łatwo poszło na łup i spalenie. Więcący było trudności w dobyciu zamku, którego garnizon i ci którzy z miasta lub okolic dla bezpieczeństwa uszli, potężnie bronili. Litwa nie mogąc dostać mocą tę twierdzy, otoczyła ją na około stosami wielkimi pozostałych od pogorzelska mieyskiego niedopałków, wzniecony ogień straszny potrzaskał mury, a obrońcy wewnątrz zamknięci nie mogąc znieść gorąca, albo się na mieyscu skwarczyli, albo uciekać musieli. Tym sposobem zniszczony zamek do szczętu, a poymani w ucieczce częścią wybici, częścią w niewolę poszli. Kieystztut, nim przyszło na odsiecz woysko Mazowieckie, z plonem do Litwy uszedł (45).

W roku 1656 Szwedzi to miasto opanowali, Polacy na próżno go oblegali (46).

(45) Naruszewicz T. VI. str. 334. Strykowski księg. XII. str. 409. Długosz Lib. IX. Col: 1154.

(46) Święcki Opis star. Polski, i Teodora Wagi historia Wilno 1824. str. 347.

W r. 1703. Karol XII. Król Szwedzki pobił tu Sasów pod wodzą Jenerała Steinau, który za ledwie życie i wolność z pogromu unieść potrafił (47).

W r. 1794. w Marcu nadciągający woyska Pruskie w te okolice, rozłożyły linię z téj strony Narwi, obsadzoną wszędzie posterunkami, a dla pewniejszego dania odporu woysku skonfederowanemu Polskiemu za rzeką pod komendą Pułkownika Zawadzkiego (48) konsystującemu, w murze ogrodu zamkowego od strony Narwi porobiono strzelnice, a nad temi ławy do szykowania górnego szeregu żołnierzy, i mostki do osadzenia armat za Narew wykie rowanych. Kilkakrotne były przez wystrzały ścierania się, i z tych wypadł skutek, że Officera Pruskiego lunetą z okna obserwującego w pokoju zamkowym kula o śmierć przypawiła (49); a dnia 23

-
- (47) Załuski T. III. str. 464. Za rzeką Narwią znajduią się okopy przy początku boru wprost zamku, czyli przynajmniéy figury podobne do okopów, które dotąd nazwisko okopów Szwedzkich noszą.
- (48) Ten sam Augustyn Zawadzki dotąd żyjący za czasów Xięstwa Warszawskiego był Półkownikiem Ułanów.
- (49) Ten Officer w ogrodzie zamkowym przy dawney figarni pochowany iest. Żyjący dotąd i to widzący świadczą.

Czerwea tegoż roku ogień wystrzałowy z armat był teższy (50), tak dalece, że Prusacy bagaże wyprowadzili z miasta do marszu, i wszelka zostawiona łatwość w przeprowadzeniu się na tę stronę Polakom, lecz ci przewidując dalsze dla miasta smutne wypadki, wstrzymali się od przeprawy, i Prusacy do czasu kordonu ciągle konsystowali, a po wzięciu tćyż prowincyi do Prus Nowo-wschodnich, garnizon Filizyerów z pod komendy Jenerała Rütza pod dowodztwem Pułkownika Prosch, a późnićy Ledebur ciągle stała aż do dnia 6 Listopada 1806, w którym batalion ten pod Halę wyruszył.

W r. 1806 dnia 26 Grudnia na polach miasta tego (x) między woyskami Rossyjskimi (51) i Francuzkami w szród nay-

-
- (50) Dwie kule armatne w ścianie muru zamkowego wpadły, i dotąd w tém miejscu będące, są pamiątką tego ataku, iaki woysko skonfederowane Polskie do miasta tego dnia czyniło.
- (x) Bandtkiego Dzieiów Król: Polskiego Edyc: II, z r. 1820. T. II. str. 537.
- (51) Korpus woyska Rossyjskiego idący w pomoc Królowi Pruskiemu, z Francuzami w wojnie będącemu stanął w tém mieście dnia 11 Listopada 1806, pod dowodztwem Jenerała Bennixena.

większych błot (52) stoczona była krwawa i zacięta bitwa pod dowództwem z strony Rossyjskiej Jenerała komenderującego *Kamieńskiego*, a strony Francuzkiej Marszałka *Lannes* od godziny 11 w południe, aż do godziny 6 wieczorem ciągle trwająca. Dnia następnego 27 Grudnia po przeysciu wojska Rossyjskiego za Narew, straż francuzka o godzinie 7 rano wśród grubey mgły weszła do miasta. Przybycie wojsk Francuzkich dotego miasta, będzie pamiętnym, gdyż w pierwszych zaraz dniach ogołoczone zostało z istotnych do życia potrzeb, a lubo mieszkańcy klęski przez oręż niedoznali, nieporządek wojsk przybyłych dał im poznać nędzę (53).

W roku 1807, po opuszczeniu wojsk francuzkich miasta przystąpiło wojsko Bawarskie pod dowództwem Jenerała *Wrede* dla zastąpienia linii przy Narwi, i zaraz

-
- (52) W którym dosyć armat i wozów amunicyjnych powięzło.
- (53) Niedostatek żywności dał się czuć tak dalece, iż bocheneczek chleba ledwie funt ważący, że zboża przez połowę zmielonego z otrębami, ościami upieczony kosztował złotych dwa, którego nabycie kryjomym w nocy sposobem dziać się musiało.

szańce przed mostowe z drugiey strony rzeki dosyć warowne wysypali (54).

W miesiącu Kwietniu tegoż roku Marszałek Francuzki *Massena* przybywszy obejrzał pozycyą wsi Popławy na drugiey stronie rzeki leżącey, browar z zabudowaniami przez Biskupa Krzysztofa Szembeka, (55) wystawionemi spalić kazał, dla wysypania w tém miejscu okopu kwadratowey formy, który z pośpiechem dokonany został. Nadto na łąkach przeciw zamku będących bateryą dosyć znaczną wysypano.

Dnia 16 Maia t. r. w Wigilią Zielonych Świątek oboz Rosyiski we wsi Obryte o milę od miasta odległey rozłożony zbliżył się pod granice miasta, i nastąpiła żwa-wa między Bawarczykami a Rosyiskiem woyskiem utarczka od godziny Iszey z południa do godziny 4 przed wieczorem trwająca. Z strony Bawarskiey dwóch Poru-

(54) W końcu muru ogrodu zamkowego zaraz po wkroczeniu woysk Francuzkich wyłam był zrobiony, i wprost tego most na stawkach na rzece postawiony, od którego przez ogrod droga do miasta urządzona została.

(55) Podług reiestrów Browar ten z zabudowaniami, prócz drzewa i naczyń miedzianych kosztował złotych 7988 gr. 5.

czników (56), i kilku żołnierzy poległo, a z strony Rosyan Porucznik kozacki Gregorowicz. Po czém nastąpił rozeym, i spokoyność, aż do zawarcia w Tylży pokoju zachowaną była.

Prócz Biskupów zacząwszy od Floryana Laskarego od r. 1318 do r. 1334 Dyecezyią rządzącego, iako w swéy rezydencyi mieszkających, przemieszkiwai w początkach Xiążęta Mazowieccy (57).

*Pobył Monarchów i osób nayiaśnieyszych
w tém mieście.*

a. Z dawniejszey epoki.

Roku 1802 d. 13 Czerwca N. Fryderyk Wilhelm III. Król Pruski obiedzaiąc

(56) Nagrobek tych Officerów znayduie się w kościele kollegiaty taki. Na stopniu czyli pokładzie leży trumna, a na téy w głowach pałasz z pochwą na krzyż położony, na których leży kaszkiet Bawarski z kitą włosianą. wszystko z kamienia białego, na srodku Trumny iest napis następujący:

Hier ruhen, die beyden königl: Bayerischen Lieutenants Oeningen von 13 Lini: Infante. Regim: und Galler, ersterer blieb in dem sigreichen Treffen bey Poplawy am 16ten May 1807. An seinen Dasselbst empfangenen Wunden starb der Andere. Zu ihrem Andenken setzt dieses Denkmahl ihr Anführer und Kronprinz Ludwig.

(57) Opis stanu i przywileiów miasta w r. 1786: iak w nocie 4.

podległe sobie kraje z N. Małżonką swoją Ludwiką i dworem swiętę składającym.

W r. 1806. w początkach Grudnia tenże N. Król Pruski kilka dni tu bawił. W tymże roku dnia 28 Grudnia *Napoleon* Cesarz Francuzów po batalii pod Gołominem stoczonéy, do tego miasta z bratem swoim Hieronimem Królem Westfalskim i Marszałkami przybył, i dni ośm w zamku zostawał.

W r. 1807. N. Królewicz następca Tronu Bawarskiego w czasie pobytu woysk swoich w téy okolicy stał w Zamku z Jenerałem Reuss.

b. Z dzisiejszhey epoki:

W roku 1816. N. Królewicz Wirtembergski z N. wielką Xiężną Rossyiską Katarzyną swoją małżonką z Petersburga (58).

W tymże r. N. Cesarzewicz W. Xiąże Naczelný Wódz woysk Polskich Konstancy na lustracyą pułku 6.

W r. 1818. N. Cesarzowa Marya Fedorowna Matka, w przecieździe z Petersburga do Warszawy, stanęła w Zamku.

W roku 1820. N. Alexander I. Cesarz Wszech Rossyi i Król Polski z Petersburga do Warszawy.

W roku 1822. N. Wielki Xiąże Michał
58) Stanęli w rynku w kamienicy No 62.

Pawłowicz powracając z Warszawy do Petersburga, przybył dnia 6 Listopada.

W r. 1824 N. Xiążę Oranii do Petersburga przejeżdżając.

W r. 1825. N. Wielki Xiążę Mikołaj Pawłowicz (dzisiejszy Cesarz) z N. Małżonką swoją Alexandrą w dniu 20 Lutego przybył z Warszawy, przenocewał w Zamku, i dnia następnego do Petersburga wyjechał.

W tymże roku 1825 dnia 14 Czerwca N. Monarcha Alexander I. po ukończonych na dniu poprzednim w Warszawie obradach seymowych powracał do Petersburga przez Pułtusk.

Władze za rządu Pruskiego.

Po objęciu przez Rząd Pruski tych prowincyi, miasto Pułtusk było stolicą Powiatu tego imienia należące do Departamentu Płockiego Pruss Nowo-Wschodnich, i w nim ustanowione były władze:

Sądowe.

1. Justiz Kommissya Powiatowa.

2. Inkwizytoryat.

3. Sądy Powiatowe były 2.

a. w Makowie,

b. w Wyszkwie.

Pułtusk miasto do Makowa należało.

Adminisracyjne.

1. Landrath,

2. Kassa Powiatowa.

3. Burmistrz miasta.

4. Akcyza.

Władze za rządu królestwa.

Po odrodzeniu się Ojczyzny w roku 1806. miasto to zachowało tytuł Powiatowego, a z mocy Postanowienia Xiecia Namiestnika Królewskiego z dnia 16 Stycznia 1816 r. jest obwodowem należącym do Woiewodztwa Płockiego, mieszczące w sobie Władze,

<i>Sądowe,</i>	<i>Administracyjne.</i>
1. Sąd Policyi; Poprawczy Wydziału Pułtuskiego.	1. Komisya Obwodowa,
2. Sąd Pokoju Powiatu Pułtuskiego,	2. Kassa Obwodowa.
3. Notaryat Powiatowy.	3. Urząd municypalny
	4. Administracya dochodów miasta.

W tym mieście wedle Statutu N. Pana z dnia $\frac{1}{2}$ Marca 1816 r. w Petersburgu wydanego, Seymiki Szlacheckie Ptu Pułtuskiego odbywają się.

Do osobliwości z wieków starożytnych przydać i to należy; że w okolicy miasta Pułtуска były niegdyś *Bobrownie* (59) Xiążat Mazowieckich, a stada Bobrów musiały być

(59) Do dziś dnia miejsca te *Bobrowiec* mały i duży zachowuje swoje nazwisko. Teraz są tylko zarośle rokitnicy, złotowierzbu i innych krzewin. Miejsca te leżą przy końcu łąk za narwianych do miasta należących wprost wsi Kleszewa:

bydź dobierane, gdyż Jacek z Makowa *Bobry*
 Konradowi Xiążęciu Mazowieckiemu w r.
 1229 podając reiesr w ięzyku łacińskim
 wyraża, że za Pułtuskim iest bobrów
 czarniawych 251, i donosi tenże bobro-
 wnik, że iuż drzewa klonowego wiele zo-
 stawił, w którym zimować mogą (60).

W wieku XVI była tu Drukarnia iak
 pisze Hoffman (61); a w r. 1775 był po-
 dany projekt przez kapitułę kolegiaty Puł-
 tuskiéy do Xięcia Poniatowskiego Biskupa
 Płockiego względem przeniesienia drukarni
 poiezuickiéy z Kalisza do tego miasta, w któ-
 rem dla dogodnego położenia przy odnodze
 Narwi mogłaby bydź późniejszego czasu
 założona papiernia, (62) lecz o przyczy-
 nie dla której projekt ten nie odebrał skut-
 ku, wiedzieć nie można.

(60) Czacki w dziele o Prawach Litewskich T. II:
 str. 265. przypis 1753.

(61) Hoffman de Typographiis fol. 9.

(62) Wizyta Jeneralna Kolegiaty Pułtuskiéy za
 B. Poniatowskiego w r. 1775. Akta Kod-
 systerza.

§. IV. Kościoły i budowle znaczniejsze
w Pułtusk.

Na pierwszą uwagę zasługuje przez swą obszerność (63) i dawną strukturę kościoł (64) przez Pawła Giżyckiego z porządku 38, Biskupa wymurowany, w roku 1449 dnia 5 Lutego (65), który mocą bulli Pa-

- (63) Od wielkich drzwi aż do ściany za wielki ołtarz długości łokci Warsz: 103. szerokości od ścian bocznych w mniejszym chorze łokci 36, w presbiterium ł. 15, wysokości ł. 30 $\frac{1}{2}$, miara ta wewnątrz tylko, nierachując grubości muru. jest brana.
- (64) Przed tém był tylko Parafialny od początku utworzenia parafii w tém mieście.
- (65) Erekcya téyże kollegiaty. Niesiecki o Giżyckim h. Gozdawa B. Płockim w T. I. str. 219 tak mówi: Fundował Kollegiatę w Pułtusk, gdzie przedtém tylko K'ara była, Kościół tamże wymurował wspaniale. Stan: Łubiński w opisie życia Pawła Giżyckiego B. Pł. mówi w tych słowach: Non solum autem in tuendis juribus politicis Gizitius enitere voluit, sed multo magis ad illustrandam ecclesiam Plocensem, et ad adsciscendos hos, qui in administranda cura pastoralis sibi presto essent, ita animum adiecit ut magnam redituum episcopaliū

pieża Mikołaja V. w tymże roku 1449 d. 30 Kwietnia na stopień kollegiaty (66) wyniesiony został pod tytułem Nays. Panny Zwiastowania. Formy jest gotyckiej, frontem ku zachodowi stojący, przy wchodzie ma dwie wieże w kopuły białą blachą pokryte, nieco nad dach kościoła wyniesione, bokiem zaś do rynku obrocony. W śródku jego długości po obydwu stronach ma kaplice formujące krzyż, z tych jedna służy za zakrystyą, nad którą jest izba do obrad kapitułnych, druga zaś istotną kaplicą, nad którą Biskup Noskowski dał mурowane sklepienie i kopułę, równie i nad całym kościołem sztucznie okrągło w łańcuch zrobione. Po zgorzeniu całego miasta w roku 1613. d. 12 Sierpnia następnym, Marcin Szyszkowski B. dach nowy dać kazał dachówką nakryty. Świątynia ta półczwarta przeszło wieku stojąca jeszcze jest cała, a dla niskiego położenia miasta,

partem, ad fundandam et dotandam ecclesiam Pultoviensem quae olim erat Parochialis impenderet, et erecta eadem ecclesia in titulum Collegiatae, nobilissimam dotem illi assignavit. Pag. 361. Opera posthuma Antverpiae Anno 1643.

(66) Ze dwie były w Dyecezyi Płockiej Kollegiaty, to jest w Płocku i tu, przeto Pułtuska miała tytuł Insignis Collegiata.

gdy w czasie wylewów wiosnowych, szczególniej w r. 1786 woda w tym kościele do całej 15 wezbrała, Krzysztof Szembek w r. 1788 posadzkę z flizów marmuru siwego do stosownej wysokości podnieść, okna nowe z większych szyb zrobić, gradusy przed wielkim ołtarzem nowe wystawić, i katedrę Biskupią na inną formę przekształcić rozkazał. Oprócz Kaplicy powyższej, Noskowska zwaney, iest dwie kaplic w wieżach facyatnych, pierwsza S. Jana Nepomucena, której ściany kafelkami z gipsu w różne figury niebieskim kolorem malowanemi wykładane, druga S. Wilgefortis, obydwie za kratami żelaznemi kształtnie zrobionemi. Między temi kaplicami w facyacio iest chor, i na nim organy wielkie, mniejsze zaś nad stallami kanoniczemi w Presbyterium. Z 15 Ołtarzy w tym kościele znajdujących się, Ołtarz wielki iest dawniej struktury pozłacany, a w dwóch bocznych, przy wielkim, Ołtarzach Obrazy SS. Jędrzeia i Mateusza są dziełem doskonałego pędzla.

W tym Kościele znajduią się rozmaite nagrobki Biskupów, Senatorów z familii Załuskich i innych kanoników, a szczególniej Pawła Giżyckiego Fundatora tego Kościoła staraniem Erazma Biskupa na blasze

mosiężnéy z strony prawey wielkiego Ołtarza w mur wpuszczoney wyryty (67).

Biskupa Noskowskiego w Kaplicy iego imienia z marmuru czerwonego, w postawie leżącego, i pontyfikalnie ubranego, ozdobnie wyrznięty, i w scianę muru wprawiony, którego zwłoki w grobie przez siebie za życia zrobionym pod tymże pomnikiem odr. 1567 spoczywają (68) Andrzeia Olszowskiego Prymasa Królestwa Polskiego, Alexandra Załuskiego Woiewody Rawskiego, oycza Załuskich, Ludwika Załuskiego B. Pł. Andrzeia Chryzostoma Załuskiego B.

(67) Rozrządzenia Pasterskie za Xięcia Poniatowskiego B. Pł. T. IV. str. 514. Napis iest następujący. *Super lamina ex aurichalco: Praedecessori suo bene merito Erasmus Epus Ploc. posuit. Infra laminam: Paulus Gizyczski Fundator ecclesiae. Ad latera quatuor lamina: Anno D. 1440. in Eppum Plocensem eligitur, et in praesentia Vladislai Poloniae. moritur anno 1463 et hic feliciter sepelitur.*

(68) Rozrządzenia Pasterskie iak wyżej str. 501. o tymże Biskupie Święcicki Pisarz ziemi Nurskiéy w życiu iego do druku in 4to w Warszawie 1637 podanym mówi: *Fuit Noscovius sacerdos probus, pontifex gravis, statura satis procera, paululum incurvus, capite mediocri et calvo, fronte et supercilio gravi, sed ore satis benigno, naso adunca, toto denique habitu decorus.*

Warmińskiego, i Marcina brata jego Suffragana, Pawła Załuskiego Suffragana Płockiego, Hieronima Załuskiego, kasztelana Rawskiego, Franciszka Załuskiego Woiewody Płockiego, Katarzyny Załuskiej Woiewodziny Rawskiej matki Załuskich (69), Marcina Olsztyńskiego kanonika, Woyciecha Łubieńskiego Proboszcza, Jana Dąbrowskiego, Stanisława Falińskiego, Sebastjana Posnaniensis, Wawrzeńca Szulca kanoników, Jana Kraiewskiego Dziekana kołlegiaty, Woyciecha Woyszy kanonika, Anny Uieyskiej, Macieja Plazy, Prezydenta miasta, Doroty Trebińskiej, Katarzyny Storczyzyny, i Stanisława Wolskiego, Prezydenta na kamieniu w posadze flizowey wprawionym.

Kilku Biskupów, to jest Pawła Giżyckiego w r. 1463, Kazimierza Xiążęcia Mazowieckiego in Sacratio 1480 (70).

-
- (69) Na wszystkich pomnikach rodziny Załuskich są osoby w przyzwoitej postawie z marmuru białego dłutem doskonałego Artysty wyrobione a pod tymi kamienie marmuru czarnego obejmujące złotymi literami napisy. Przy tem ozdobienie w okół tak osob, iak napisów z drzewa, ręką snycerską kształtnie jest zrobione, i wyłoczone na filarach wielkich Kościoł wewnątrz wspierających.
- (70) Łubieński na str. 365 nadmienienia, Casimirus autem cum novem circiter annis Episcopus

Rafała Leszczyńskiego w r. 1527 (71) Andrzeja Noskowskiego w r. 1567. Ludwika Załuskiego w r. 1721, Jozefa Eustachego Szembeka w r. 1759, i Hieronima Szeptyckiego w kaplicy S. Jana w r. 1773 zwłoki są pogrzebione (72).

Plocensis esset, in praedio Episcopali Junucensi (we wsi dziś król: Jońcu pod Płońskiem) die 9 mensis Junii an. 1480 mortuus et Pultuviae tertio a morte die ad Sacramentum sepultus est.

(71) Łubieński in vitis Praesulum umieszcza tego Biskupa następujący nagrobek:

Lescinius iacet hac positus tellure Raphael,
 Qui plenus magni Praesul honoris erat
 Propter virtutem per maxima facta decoram.
 Hunc releva praecibus Lector amice tuis.
 Obiit dominica Oculi An: Dom. MDXXVII.
 lecz tego nagrobku ani śladu w kościele nie masz.

(72) Tenże Łubieński i Rzepnicki in vitis Praesulum, i Akta konsystorza świadczą, że B. Szeptycki w ścianie podchornej jest zamurowany. W roku 1824. d. 1. Kwietnia, gdy grób w kaplicy Noskowskiej otwarto, 4ry Tablice znaleziono cynowe, na których następujące napisy:

Na 1szej Tablicy,

Post dirutas veteres tumbas in uno sepulchro inventa et de pulvere collecta ossa Josephi Eustachii a Słupów Szembek, Andreae Noskowski, et Ludovici Załuski quondam Episcoporum Plocensium tum Catharinae Du-

Przy tym kościele iako kollegiackim,
 uest Kapituła składająca się dawniey z 3,

cissae Sanguszkowa Palatinae Wolhyniae in
 hac nova tumba Christophorus Hilarius a
 Słupów Szembek Ep. Plocen. Dux Pultów.
 pio ritu recondit 1788.

Na 2. Tablicy.

Hic reponitur corpus olim Ludovici Załuski
 Ep. Ploc de tumba antiqua dissipata, et in
 novam ex quercu comparatam honorifica
 collocatum, praesentem tumbam in vim gra-
 titudinis uti sui pastoris Ven: Capitulum suis
 sumptibus construi curavit d. 4 Augusti an.
 D. 1758.

Na 3. Tablicy.

Hic sunt ossa olim Andreae Noskowski E. P.
 extracta de tumba dissipata, cum torque,
 cruce, annulis duobus, tertio accepto ad
 Aerarium V. Capituli, Cui uti Benefactori
 suo munificentissimo novam hanc tumbam
 V. Capitulum Pultoviense ex quercu compa-
 ravit, et ossa reposuit An. D. 1738 d. 4.
 Augusti.

Na 4 Tablicy.

Hic collocantur ossa Catharinae de Służewo,
 Sanguszkowa Ducissae Palatinae Wolhyniae
 magnae Benefactricis hujus V. Capituli
 Pultoviensis collecta ex tumba in cineres
 redacta vetustate temporis, cujus vix si-
 gnum erat. In vim gratitudinis ossa prae-
 sentia Benefactricis suae V. Capitulum Pult.
 in tumba ex quercu suis sumptibus extru-
 cta reposuit. D. 4 Aug. A. D. 1758, quae
 obiit An. 1650.

Prałatów, to jest Proboszcza (73), Archidyakona (74), Dziekana (75), i 10 Kanoników. Dziś podług reformy Delegata Apostolskiego, składa się z Prałatów 3, iako to, Archidyakona, Dziekana, kustosa i 4 kanoników. Osoby téy kapituły iako sławne z swych wysokich nauk, cnót i przymiotów wielkich, na Biskupie katedry wyniesione zostawały (76), a inne Sekretarzami królewskimi bywały (77).

Dzieie narodu oddają świadectwo prawdzie.

- (73) Do téy Prelatury w r. 1774 z mocy errekcyi przywiązana była Suffragania Pułtуска, która teraz przez Dekret Delegata Apostolskiego Franciszka Malczewskiego Arcybiskupa w r. 1819 supprymowaną została wraz Prelaturą.
- (74) Prałat ten ma Stallum w katedrze Płockiéy,
- (75) Dziekan kollegiaty ma curam animarum directivam, executiva zaś przy Colleg. XX. Wikaryuszów.
- (76) Gamrat Archydyakon, Biliński Archyd. Noskowski kan. Chryzostom Załuski kan. Jędrzey Stan. Załuski, kan. Zielński kan. na Arcybiskupstwo Łwowskie.
- (77) Adam Rostkowski Proboszcz, Woyciech Łubieński Prob. Maciey Kalecki Prob. Piotr Grochowski Archyd. Alexander de Myszyn kan. Stanisław Faliński kan. Jan Dąbrowski de Roxice kan. Akta konsysto-

Do usługi parafialnej przez Erazma Biskupa w r. 1517 ustanowionych było Wikaryuszów 13, przez Wincentego Przerębskiego B. Mamyonarzy 8, lecz z upadkiem dochodów, liczba kapłanów zmniejszona została.

W tej Bazylice zachowuje się zwyczaj od Chrystusa Pana początek biorący umywania nóg ubogim w Wielki Czwartek przez Biskupów dopełniany (a).

W rogu ementarza od lewej strony wielkiego Ołtarza wymurowana jest wieża czworogran formująca, w r. 1507 za 70 kop przez Jerzego Mularza wedle kontraktu pod d. 14 Września 1507 z Dziekanem Pułtuskim i Prezydentem M. Zachorą zawartego, a Erazm B. mularzowi temu

- (a) Dwunastu ubogich Dziadów w płaszcze i czapki białego koloru nowe, kosztem Biskupa sprawione, przybranych zbierają się na nabożeństwo Wielko-czwartkowe. Po tym skończonym zasiadają na przygotowaney ławce przy stallach kanoniczych, którym Biskup pontyfikalnie ubrany, klęcząc, polawszy wodą i otarwszy ręcznikiem (ten dla uboższego dostaje się) z upokorzeniem całuje nogi, i zawiniętą w papier ialmużnę daie. Po tej ceremonii udają się do Pałacu Biskupa, gdzie przy zastawionym stole do obiadu siadają, którym Biskup, Kanonicy i obecni goście u ługują.

ofiarował dać z swęy kieszeni 3. kopy (78). Wysokość murów téy wieży równała się z wysokością dachu kościoła, nad któremi wznosiły się cztery kopuły jedna nad drugą mniejszēy wielkości, blachą pobite (79). W czasie pożaru r. 1782 wynikłego wieża ta zgorzała, mury tylko pozostały. Kapituła kolegiaty powodowana potrzebą, sprowadziwszy dzwony znaczney wielkości cztery, zamierzyła restaurować ten gmach zniszczony, iakoż usilnēm staraniem i kosztownym nakładem, przy dzielney pomocy i wsparciu przez B. Krzysztofa Szembeka (80), wzniosła go do tego ozdobnego stanu, w jakim dziś odpowiada dobremu gustowi (81). Wysokość téy wieży iest 1. 82,

-
- (78) Kopa owczasowa wynosi podług Czackiego dzisiejszych zł. 24.
- (79) Wizyta Jeneral. Dyecez: za Bis. Poniatowskiego r. 1775.
- (80) Restauracya téy wieży wedle wiadomości z akt kapitały Pułt: zasiągnięty kosztuie zł. 63048. gr. 28.
- (81) Wieża ta iest do znaczney w kwadrat wysokości wymurowana, w prost naywyższych pod gzymsami okień figurę pułkola mających są na wiązaniu osadzone dzwony, nad któremi iest na murze téy wieży zrobiona galerya, na icy czterech rogach są paludamenta, a na tych wazony wielkie. Nad tą Galeryą w szrodku wznosi się czworobok mający na sobie cyferblaty zegarowe;

i na nięj iest zegar wielki. W ścianie od rynku iest wmurowany kamień, na którym wyrznięty złotemi literami napis fundacyą, albo raczěj restauracyą wieży opiewaiący.

W roku 1566 za radą Kardynała Hozjusza (82) Biskup Noskowski sprowadzaiąc tu Jezuitów z Brunsberga wystawił im klasztor dosyć obszerny na dwa piętra, teraz zupełnie rozebrany, i kościół, który w powszechnym miasta roku 1646 pożarze, ogniem spłonął. Na miejsce tego Jezuici wystawili massiv muirowany na palach olszowych (83), okazały kościół łokci 70. cali 21. długi, a łokci 41 cali 6. szeroki, znaczney wysokości w szródku sklepiiony pod tytułem SS. Piotra i Pawła, z facyatą ozdobną i dwiema wieżami ł. 73

na ścianach zaś tego u góry czworoboku są gzymsy, na których piramida, a na téj kopuła miedziana i krzyż. Zacząwszy od galeryi wszystko iest białą blachą pokryte aż do kopuły.

(82) Łubieński in vitis Episcop. Ploc. fol. 378. Niesiecki w Tomie II. str. 375. o Jędrzeiu Noskowskim B. Pł. pisze: w Pułtusku zaś Collegio Societatis Jesu uiektóre dobra od stołu Biskupiego oderwawszy, i na fundacyą przyłączywszy, kościół i kollegium wmurował.

(83) Dla rzadkości gruntu, zwłaszcza że blisko płynącej odnogi Narwi stoi, pale olszowe bite.

wysokości mającemi, kształtnie na wschod słońca wystawionemi w r. 1717 (84). Po suppressyi zakonu Jezuitów w roku 1773 nastąpióney, XX. Benedyktyni z Płocka, tamże przez sześć wieków i lat 15 mieszkający, tu z mocy Dekretu Kommissyi Edukacyney do rozkrzewienia światła dla młodzieży, i nauk w r. 1781 są sprowadzeni. Gdy wyżey wyrażony klasztor w r. 1798 stał się pastwo płomieni, XX. Benedyktyni wspaniały na palach olszowych gmach wystawili, który łączy się z kościołem, i w prostey linii z facyatą tegoż stoi (85).

W téy Swiątyni Ołtarz wielki szczególną oznacza się wspaniałością aż do sklepienia górnego na ośmiu wielkich kolumnach wzniesiony, na których wierzchu ośmiu Apostołów, a u dołu czterech robotą doskonałego snycerskiego dłota wyrobionych, w postawie osób wielkich wyzłacanych stoi; na gzymsach zaś bocznych pod sklepieniem w okoł iest ganek do cho-

(84) W facyacie tego kościoła iest na marmurze czarnym napis, opiewający iego wystawienie, a szczególniey względność Biskupa Pł. Ludwika Załuskiego Jezuitom okazaną.

(85) Koszta tego gmachu wynoszą ogołem zł. 178,074. gr. 29. wedle rejestrów XX. Benedyktynów.

dzenia, ozdobę tę pomnaża chor nowy na czterech kolumnach wielkich leżący z organami wielkimi nowemi przez toż Zgromadzenie XX. Benedyktynów w roku 1795 wystawiony.

Kościół pod tytułem S. Józefa, i klasztor XX. Reformatów w roku 1648 przez Woyciecha Wesła kasztelana Warszawskiego, dóbr Strzegocińskich dziedzica, i X. Szymona Gawłowskiego Kanonika Katedry Płockiej, oraz innych Dobrodzieiów, na brzegu starego miasta, z nadaniem gruntu na sad, i gródz na łąkę fundowany (86). Zgromadzenie XX. Reformatów od swego tu osadzenia się, przez lat 154. spokojnie mieszkało aż do r. 1803. w którym Rząd Pruski d. 14 Marca ten klasztor zaiął, i po zreformowaniu na więzienie przeznaczył. Gródz do amtu Goreckiego wcielił, a w mieysce sadu dom poczty urządził. Domek tylko w podworzu dawniej *fabryką sukna* dla Zakonników robionego, zwany, na mieszkanie dla trzech pozostałych przy kościele Xięży przeznaczył, i ten dotąd jest rezydencyą Zakonników. Kościół w r. 1825 gorliwym staraniem JX. Lewickiego Prezydenta odnowiony został. W kaplicy jest obraz N. Panny gładkiego pędzla dzie-

(80) Erekcya za czasów Karola Ferdynanda B. Płockiego nastąpiła. Akta kons: Pult.

łem, w Oltarzu zaś Obraz P. Jezusa łaskami stynący. Na dwu filarach ściany boczney są wmurowane dwa z marmuru czarnego sztucznie wyryte nagrobki, to iest Maryanny Bilińskiéy, i Teressy z Załuskich Wesołowéy kasztelanowéy.

Kościółek S. Magdaleny pod zamkiem w formie rotundy w r. 1538, przez Piotra Gamrata Biskupa erygowany, przy którym siedmiu Mansyonarzy z funduszem było ustanowionych. Gdy opuszczony upadać począł, Biskup Krzysztof Szembek wyrestaurował swym nakładem, konfraternią Niemiecką dla Osob z Warmii tu osiadających ustanowił, i rządęcę im do posług duchownych nadał. Galeryą wizerunków Biskupów Płockich od początku założenia Biskupstwa malowanych z sali zamkowéy tu przemiesłszy na ścianie pod sufitem w okoł dwiema rzędami umieścił. Erekcya tego kościółka powtórnie nastąpiła przez Firleia Biskupa w r. 1623 (87).

Kościół P. Maryi w starem mieście wymurowany wedle podania ma bydź najdawniejszy i najpierwszy w tém mieście,

(87) Proboszcz tego kościółka z mocy erekcyi miał stallum w kollegiacie Pułtuskiéy. Kościółek S. Magdaleny wraz z swym funduszem wcielony iest do funduszu domu XX. Emerytów Pułtuskich.

lecz śladu o tém nigdzie znaleźć nie można; lubo struktura onego wykazuje dawność, przez którą gdy do upadku nachylał się; Andrzej Chryzostom Załuski B. z ruiny dźwignął, erekcyą w r. 1697 d. 24 Lipca odnowił, funduszem lepszym opatrzył, i rządzęc stałego ustanowił. Przy tém kościele chowano zmarłych parafian, i z tego powodu B. Onufry Szembek w roku 1803. znacznym go nakładem wyrestaurował. W r. 1804 z mocy rezolucyi kamery Płockiéy grzebanie tu umarłych iest zakazane. W roku 1807 przez woyska francuzkie na skład woyskowy zabrany, spustoszony, do tąd opuszczony stoi.

Kościół S. Krzyża za miastem na górze w miejscu bardzo przyjemnym nad odnogą Narwi ku miastu płynącą położony od B. Andrzeia Krzyckiego w r. 1531 erygowany, i funduszem dla siedmiu Mansyonarzy opatrzony. W r. 1610 (88) było 5 domów drewnianych dla Xięży tam mieszkających, po upadku funduszów do Se-
mi-

(88) Wizyta Szyszkowskiego B. z r. 1610 nadmienia, że za B. Baranowskiego kopiąc wały we wsi Kleszewie znaleziono kość wielką z łopatki ludzkiej, którą z rozkazu Biskupa zawieszono na ścianie w tym kościele, lecz dziś nie masz iéy. *Akta konsys.*

minarium Pultaskiego jest inkorporowany. A gdy z mocy rezolucyi przez Kamere Pruską wydaney parafian przy tym kościele chować nakazano, Onufry Szembek B. w r. 1805 reparacyą téy świątyni przedsięwziął, i kościół zupełnie na nowo przekształcił, nad to dwa domy murowane dla Xięży wybudował (89), i dla siebie przy samym progu drzwi wielkich grób na cmentarzu wymurować kazał; i w tymże, w dniu 5 Stycznia 1809 złożony został. Oprócz Biskupa Szembeka Prałaci kollegiaty Pultaskiej, i inni kapłani mają w tym kościele spoczynek wieczny. Nagrobki Biskupów dwóch z ich malowaniami na kamieniu popiersiami. Pierwszy Krzysztofa Szembeka, drugi jego następcy i restauratora tego kościoła, z marmuru czarnego w Krakowie wyrobione, i w ściany boczne w Presbyterium wmurowane. Nadgrobek Jenerała Jozefa Hornowskiego Obrońcy twierdzy Pragi w r. 1809 (90), i X. Sebestiana Ruda-

(89) Za summe zł. 40,340 podług wykazu rejestrow.

(90) Napis jest taki: — Tu są złożone zwłoki Jozefa Hornowskiego Jenerała woysk królestwa Polskiego, Obrońcy twierdzy Pragi w roku 1809 przeciwko napadom Austrii, ozdobionego wielu orderami w ciągu 27 lat służby w woysku oyczystym. Umarł d. 18 Maia 817. r

wskiego, są to kamienie marmurowe w mury ścian wpuszczone. W kaplicy N. Panny przed Ołtarzem znajduje się w posadzce kamień duży biały, który opiewa fundacją wspomnioną kaplicy przez X. Brolińskiego B. Lacedem. Archydyakona Pułtuskiego.

Procz dopiero wyszczególnionych kościołów, były i inne kościoły, kaplice, i instytuta, lecz upadły (91).

(91) Jako to:

- a) Kościółek drewniany pod tytułem *S. Piotra* był w starym mieście, blisko kościoła P. Maryi, dla dawności swojej zniszczony rozzebrany został. Akta Kons. Pułt: z r. 1610.
- b) Kaplica *S. Trojcy* za miastem przeciw folwarku Górki, wraz z Szpitalem dla ubogich przez B. Noskowskiego wymurowana. Erekcyja oryginalna z r. 1536 w aktach kons. Pułt. znajduje się.
- c) Kaplica *S. Ducha* za B. Henryka Firleia, po zgorzeniu zupełnym miasta w r. 1613, przez Woyciecha Mamińskiego wraz ze szpitalem wybudowana w roku 1623; miejsce tej Kaplicy i szpitala jest to samo, na którym B. krysztof Szembek nowy szpital wymurował. *Akta. kons. P.*
- d) Instytut Braci *S. Jana Bożego*, (Bonifratrów) miał być do Pułtuska (jak pisze Rzepnicki in *vitis Praesulum* T. I. fol. 155), przez Henryka Firleia B. wprowadzony, lecz tego śladu nie masz.

Zamek czyli Pałac rezydencyonalny Biskupów Płockich na górze sześć sążni wysokości umyślnie sypaney (92) obiętości na około 608 łokci mającay, wzniesionny, kosztownie nader (gdyż pod górą w gruncie ziemi na trzy łokcie fundamenta na palach olszowych (93), są założone) w gęście dawnym, w formie półkieżyca nad

- e) Zgromadzenie XX. Dominikanów przez Ludwika Załuskiego B. w r. 1718 sprowadzone tu było, i osadzone w officynach podzamkowych, lecz gdy fundacya ta bez wiedzy Stolicy Apostolskiéy, i bez należytego uposażenia tylko przy kościołku S. Magdaleny nastąpiła, przeto Wikaryusz Jen-ralny Dominikanów od téy fundacyi w d. 7. Czerwca 1728 roku odstąpił. *Akta kons.*
- (92) W r. 1820 kopiąc na studnię pompiarze dobywali sztuk drzewa sosnowego i dębowego, które dla utrzymywania téy góry różnym sposobem spaiano, a w szostym sążniu ziemia tak iak na wierzchu sucha, z któręy kawałki skór, naczyń gliniarych i innych w czasie kopania wydobyto, co dowodzi, że góra jest sypana. W siódmym bowiem sążniu natrafiono na pogrodki dębowe dosyć zdrowe, stąd osądzono, że w tém miejscu była studnia pierw, nim tę górę usypano.
- (93) W r. 1786, gdy Krzysztof Szembek B. część zamku od strony rzeki murować zamierzył, w czasie kopania dolów na fundamenta o tem się przekonano.

'samym korytem Narwi wystawiony. Kto był pierwszym jego założycielem, odległość czasu zatarała ślady pewności. Wedle podobieństwa iednak musi bydź starożytny, gdy Floryan Laskary B. od r. 1318. do r. 1334 Dyecezyą rządzący w tem mieście, iako punkt szredni dyecezyi Płockiey stanowiącém, na ów czas iuż zamek mającém mieszkanie założył. Czyliby zaś był ten sam, który dziś stoi, lub inny? nie iest pewna. Późniejsze bowiem dziecie świadczą, że Rafał Leszczyński od r. 1522 do lat 4, Biskup (94), część zamku wymurował; Następca iego przez lat 8. Biskup Andrżey Krzycki przyozdobił (95). Piotr Myszkowski znaczną część murów wyrestaurował (96). Marcin Szyszkowski od r. 1606. do lat 11. Biskup zamek ten z ruiny dźwignął,

(94) Podług Łubieńskiego in vita Raphaëlis Leszczyński w tych słowach: Extat in arce Pultoviensi pars quaedam muratae domus ab eo, ut titulus indicat, structae, quae tota in ruinam pruno vel sponte corrueat, vel brevi diruenda erit.

(95) Rzepnicki in vit. Praes. T. I. fol. 113 w słowach: Pultusci palatium Episcopale comptius reddidit.

(96) Łubiński in vita Petri Myszkowski fol. 381. In Plocensi episcopatu, nulla ejus extat memoria, nisi quod partem muri arcis Pultoviensis restauraverit.

przymurowawszy wielkie szkarpy gmach ten podpierające (97). Zaś Henryk Firley w roku 1618. obiawszy rządy Biskupstwa, most brukowany na arkadach od płaszczyzny rynku długości łokci 122, szerokości ł. 12, aż do pałacu wzniesiony znacznym kosztem wymurował, tudzież ogród na okół zamku murem opasał (98). W takowym stanie reperacyi dla częstych zmian Biskupów, zamek zostawał aż do czasów rządu Biskupów Załuskich trzech po sobie następnie na Biskupstwie Płockiem będących, którzy podług widocznych dotąd herbowych śladów, musieli mieć o jego reperacyi staranność. Józef Eustachy Szembek figarnią w ogrodzie wymurował, Krzysztof Szembek obiawszy w r. 1785 rządy Biskupstwa, gmach ten upadający podług swego planu i gustu przerobił, część zanku od strony rzeki z fundamentów wzniosł, pokoje wewnątrz i sale urządził, niemniéy wiele ulepszeń poczynił (99), słowem pa-

- (97) Tenże Łubiński: w życiu tego B. pisze: Arcem Pultoviensem ruinae proximam subjectis columnis fulsisset. pag. 386.
- (98) Tenże Autor pisze. Illius sumptu, et opera conspicitur pons ad arcem Pultoviensem fornicato opere magnifice structus, hortus muro circumdatus.
- (99) Restauracya ta od r. 1786 do 1794 prowadzona ogółem kosztuie zł. 95,721. gr. 6 $\frac{1}{2}$.

miątkę tę starożytną do świętego wielkim nakładem przyprowadził stanu. Szpital wojsk francuzkich i sprzymierzonych w tym zamku od d. 20 Czerwca 1812 do d. 17 Sierpnia 1818 r. mieszczony, woyna od d. 26 Grudnia 1806 r. oraz w r. 1807 prowadzona, tudzież przechody wojsk do zupełnego wewnątrz i zewnątrz tak w wszelkich zabudowaniach, iako i ogrodzie przyczyniły się do upadku, któremu dziś Dyecezyą Płocką od dnia 1. Lutego 1817 roku rządzący JW. Adam Michał Prażmowski Biskup, ratując tę drogą dla potomności pamiątkę, nader kosztownie zapobiegł. Wszystkie bowiem ściany zewnątrz i wewnątrz zupełnie zrestaurowane, pokoje górne i dolne zreperowane, malowaniami odpowiadającemi miejscu upiekzione, zgola najmnieysze szczegóły w tymże zamku albo przebudowane, lub też nowo wystawione zostały. Kuchnie, pompa, tama, nowo urzędzone, officyny zrestaurowane, ogród po wyporządzeniu w nim oranżeryi, do najlepszego stanu przyprowadzony (100).

(100) W Antoni Piotrowski Budowniczy rys tych kosztów udzielał, które podług oszczędnego wyrachowania wynoszą zł. 131,612. gr. 4 $\frac{1}{2}$.

W zeszłym r. 1825 reszta reperatury ukończona, która czyni 963. gr. 28.
a tak ogółem wynosi zł. 132,576, gr. 2 $\frac{1}{2}$.

Ratusz wśród miasta na dość obszernym i długim rynku (101), z wieżą ośmio-kaną wysoką, dziś stojący jest przez Stanisawa Kostkę Załuskiego B. w r. 1728 (102) z fundamentów własnym i znacznym jego kosztem wystawiony po zgorzeniu dawnego, który czyli w tém samym mieyscu stał? iakiéy był struktury? i przez kogo pierwiastkowo zbudowany? żadnego nie masz śladu. Jest tylko wzmianka, że rolnicy grunta na polach mieyskich posiadający z włók 40 obowiązani byli z każdéy pozł. 5 złożyć, a sumina stąd zł. 200 na reparacyą Ratusza przekazana (103).

W czasie pożaru w r. 1782, gdy w pokryciu wieży uszkodzony został, i bez naprawy zostawał, rząd Pruski w r. 1797 gonłami go pokrył, a w wieży cztery przedziały urządziwszy, na więzienie przeznaczył, które później do klasztoru XX. Reformatów przeniesione zostało. Gmach ten w roku 1818 zreparowany i odnowiony został, i w nim prócz Biora policyi,

(101) Rynek od oficin przedzamkowych aż do cmentarza kollegiaty ma długości łok. Wars. 719. cal. 6. szerok. ł. 91. cali 12.

(102) W Errekeyi Montis pietatis ó tém iasno pisze. *Akta Konsyst.*

(103) Inwentarz Karola Ferdinanda B. z r. 1650. o tém wyraża.

Sąd pokoju do r. 1824 posiedzenia swoje odbywał.

Kanonie za kościołem kolegiaty w formie trzech boków prostokąta, 10 murowanych (104), a dwie drewniane znajdują się, z których Dziekania jako nowsza rzecząłożeniem lokalu celuje (105).

Seminarium pierwiastkowo przez B. Woyciecha Baranowskiego było fund-

(104) Na pierwszemy kanonii Sufragania zwany jest kamień z napisem: *Sit nomen Domini benedictum in secula. A. MD.CXXXIII. fieri fecit. R. P. Adalbert Lubieński Praep. Pultow. Can: Cracov. Ten Woyciech był bratem starszym Macieja Arcybiskupa Gniez i Stanisława B. Płoc. Lubieńskich.*

(105) W Aktach konsystorza Pułt: znajduje się ugoda na budowę Archidyakonii w roku 1526 d. 26 Marca z Mularzem Stanisławem de Mogilno zawarta na 20 kop in 6 grossis, pięć korcy żyta, korzec prosa, korzec grochu, dwa półcie słoniny, i cztery beczek piwa Winnickiego (Winnica w. pod Pułtusk:) oraz 12 groszy zadatku; z Cieślą zaś na 10 kop groszy in 6 grossis, 10 kor: żyta, grochu 1, kaszy ięczmiennéy 1, prosa 1, słoniny 2 półcie, za postawienie i pobicie dachu, oraz wschodów zrobienie, przez Mikołaja Brolińskiego Suffragana, Archidyakona, i Officyała Pułt. Kopa w tym roku podług Czackiego czyni dzisiejszych zł. 24, a grosz 1. gr. 12.

wane (106) w r. 1594 dnia 9 Września za miastem przeciw staromiejskiego mostu, gdzie teraz szpital publiczny, i dozór był poruczony Jezuitom, lecz Stanisław Kostka Załuski wyżcy wyrażony B. widząc niedogogność z przyczyny odległości miejsca od kollegiaty, dom dla kleryków blisko téżże kollegiaty obok kanoniów do dziś stoiący wymurował, i erekcyą onego na Seminarium (107) w r. 1732 d. 19 Grudnia z przynależném uposażeniem wydał.

W tém Seminarium B. Krzysztof Szembek przez litość ku ubogim na swoim kościele utrzymywał sześciu chłopców, (którzy od sukni fioletowéy w iakiéy chodzić zwykli *Fioletkami*, nazywali się), i tych obowiązkiem było usługi w kościele kollegiaty pod czas nabożeństwa pełnić. Prócz nauk, iakie w szkołach publicznych pobierali, przydani im byli Metrowie muzyki do uczenia ich na wszelkich instrumentach. Następca Onufry Szembek idąc przykładem swego poprzednika, dla utrwalenia funduszu dla tych chłopców, za upoważnieniem przez Kamercę Płocką w d. 4 Lutego 1801 wydanem, wr. 1802 szpichlerz

(106), Erekcya tego Seminarium w Aktach kons: o czem Niesiecki w T. I. fol. 39, i Lubieński Opera posthuma fol. 385 wspominają.

(107) Akta kons. Pułt: powtorną erekcyą zawierają.

na placu Biskupim pod zamkiem przy odnodze Narwi do składu zboża na splaw do Gdańska dosyć obszerny wymurował (108).

Wikaryat czyli Dom Collegii XX. Wikaryuszów kollegiaty. Po zgorzeniu dawnego w r. 1782 pomieniony Krzysztof Szembek B, dla większey wygody duchownych ku posłudze parafii będących, wystawił Dom murowany z piętrem, ścianą do Seminarium przytykający, oraz

Dom XX. Emeritów (109) i Szpital

(108) Gmach ten miał długości ł. $36\frac{3}{4}$, szerokości ł. $25\frac{1}{2}$, wysokości samych murów ł. $14\frac{1}{2}$. Koszta budowy wynosiły zł. 54000 podług tranzakcyi urzędowey. Dla utrzymania w dobrym porządku téy budowy, B. Onufry Szembek zł. 10,000 lokował na dobrach Trębki, od której procent na ten cel obracany bydź winien. W r. 1812 d. 12 Kwietnia Kommissarze francuzcy spichlerz ten w rekwizycyą zaiąwszy, na piekarnie go obrocili, a przez spalenie go w dniu 28 Listopada t. r. stali się przyczyną zniszczenia go. Procent od wspomnionéy summy obracany bywa na iednego Fioletka, drugiego zaś JW Biskup Prażmowski swoim utrzymanie kosztem.

(109) Piotr IV. z Chotkowa od r. 1481. do r. 1497 na stolicy biskupstwa Pł. zostaiący początkowie erygował Dom dla wysłużonych kapłanów w r. 1495 przy kościele S. Katarzyny w Płocku za murami przed bramą Grodz-

pod tytułem Sgo Ducha (110), w tylnym kurytarzu łączące się z Wikaryatem, i ie-

ką nadawszy fundusz przez Xiążęta Mazowieckie zatwierdzony. Późniéy Wincenty Przerębski B. wszczęte spory o naruszenie erekcyi uspokoił, i zasze niedogodności dekretem swoim w r. 1501 poprawił, a Mikołay z Wilkanowa Archydyakon Płocki Administrator Dyecezyi w r. 1523 erekcyą wznowił, Rafał Leszczyński B. r. 1524 onę zatwierdził, i rzecz ta przy zmianie czasu zostawała aż do r. 1778, w którym d. 12 Czerwca Biskup Xiąże Poniatowski swoje urządzenie wydał, fundusz ustanowił, i mieszkanie dla Emerytów przy Seminarium Płockim przeznaczył, nareszcie Krzysztof Szembek B. dla więszey dogodności dom obszerny w r. 1789 ukończył, w którym nad drzwiami wchodowemi napis na kamieniu wyryty: *Presbyteris in Cura animarum labore fractis* A. 1789:

- (110) Dla ubogich przy kościele kollegiaty pierwiastkowo założony był na łaźni w Pułtusk fundusz, i szpital przez Pawła Gizyckiego B. od r. 1439 do 1465 dyecezyą rządzącego, a Stybory B. następcą jego w r. 1469 fundusz ten z dochodów mostu na N-rwi pod Pułtuskim pomnożył, i w przypadku ruiny mostu na przewozie in naulo) pułtory kopy, (kopa w tym roku ważyła dzisiejszych zł. 53. gr. 10. Czacki) zabezpieczył. Następcą tego Piotr IV. z Chotkowa: podług Łubieńskiego, znowu szpital dla ubogich w Pułtusk wystawił. (Opera posthuma fol. 367). Po upadku funduszu Henryk Fir-

dnę linią od rynku formujące przez B. Krzysztofa Szembekai w r. 1789 wystawione za sumę zł, 40,645 gr. 24 (111) z cegły także z fundamentów.

Dom drugi XX. Emerytów pod zamkiem w linii rynku na rogu w formie dwóch boków kwadratu z cegły na placach do kościołka S. Magdaleny należących, wystawiony przez Krzysztofa Szembeka Biskupa, w r. 1792 za sumę podług rejestrów Biskupstwa zł. 32091. gr. 26, i mocą erekcyi w roku 1789 nastąpioney do funduszu XX. Emerytów wcielony (112).

Szpital publiczny pod dozorem Siostry Miłosierdzia na przednieściu stojący. Gmach ten jest przez Baranowskiego Biskupa, iak wyżey na Seminarium w r. 1593 wystawiony, lecz po wymurowaniu innego Seminarium przez Załuskiego Stanisława B. Siostry Miłosierdzia dla ratowania cierpią-

ley B. d. 16 Stycznia 1623 r. wznowił erekcyą, i funduszem opatrzył. Przy tym Szpitalu była kaplica i Proboszcz osobny z tytułem *Canonicus natus Collegiatae Pul-toviensis*, lecz z biegiem czasu i okoliczności wszystko prawie byt swoy utraciło.

(111) Reiestra Biskupstwa Pł. z lat 1787.

(112). Nad drzwiami wchodowymi tego domu jest napis na czarnym kamieniu wyryty, fundacyą jego opiewający.

cę ludzkości do tego domu w roku 1735 wprowadzone, i uposażone były; ręka zaś dobroczynna w następstwie czasów uposażała fundusz. Gdy ten przytułek nieszczęśliwych stał się szczupły, B. Krzysztof Szembek do iednćy trzy ściany na placach przez siebie zakupionych dla uformowania sali chorych, i innych mieysc do potrzeby i wygody służących przystawił (113); w tyle zaś place znajdujące się nadał na założenie ogrodu, który jest obszerny, dobrze urządzony, i dla mieysca pożyteczny. W tém szpitalu także Panienki z miasta przychodzące bezpłatną pobierają edukacyą. Fundusz na utrzymanie Szpitala tego składa się:

- a) z Woytostw dwóch, to iest we wsi Płochowie i we wsi Lipniki, oraz z włoki na wsi Kacicach.
- b) z Procentów od legatów zapisanych.
- c) z Dobrowolnych ofiar.
- d) z Dodatku przez kasę Woi: Płock: w ilości 1800 wypłacanego.
- e) z Bonifikacyi, która przez rząd Pruski ustanowiona, i przez terażniejszy była

(113) Na przybudowanie tćy części Szpitala, i opatrzenie w efekta potrzebne Krzysztof Szembek wyłożył sumnę zł. 58.684 gr. 20, a corocznie lekarstwa dla chorych zakupywał. Reiestra Biskupstwa świadczą.

uiszczana, za artykuły żywności opłacie konsumpcyjney ulegające.

f) z Ogrodu fruktowego.

g) z Apteki publiczney (114).

Dom poczty za miastem przy trakcie Petersburskim przez rząd Pruski po suprymowanym XX. Reformatów klasztorze, na ich placu wystawiony został.

Zupa solna.—Za czasów dawnéj Polski dwie były zupy przez celniejszych dwóch miasta tego obywateli utrzymywane, w których, Pruska i Austryacka sól na składach leżała. Rząd Pruski tak dom mieszkalny dla Pisarza wymurował, iako i szopy na skład soli przy końcu starego miasta wystawił.

Bożnicą wyznania Moyżeszowego. Nie tylko w miastach, lecz i w wsiach do Biskupstwa należących nie było wolno trzymać żydów, ani im mieszkać,

(114) Był także Szpital pod tytułem S. Łazarza, przy moście staromiejskim od strony miasta wystawiony dla mieszczania w nim ubogich, i starych z miasta tego będących, pod opieką miasta zostających, i fundusze mający, któremi Syndyk z Obywateli miejskich wybrany zawiaduje. Dom starością upadł, a ubodzy w różnych miejscach przytulki mają.

B. Baranowski edyktem swym z dnia 11 Marca 1599 r. (115) surowo zabronił. Dawnemi prawami Mazowska zabronione mieszkanie Żydom, a szczególniéj przez Laudum Terrae Varsaviensis feria 3. post Dominicam Cantate proxima A. 1720, iak Synod dycecezalny za Andrzeia Stanisława Załuskiego nastąpiony świadczy. Późniéj tenże sam Biskup d. 1 Maia 1728. nowy edykt wydał, i surowiéj zaostrzył. A z tego względu, i z mocy prawa miastu służącego, Pułtusk nigdy w obrębie swoim nie miał Żyda, któremu nawet w mieście przemocować nie było wolno (116).

(115) Akta konsys.

(116) X. Staszic w uwagach swoich o przyczynach szkodliwości Żydów, i o środkach ulepszenia ich, aby się społeczeństwu użytecznemi stali, wyraża:

Jle można było powziąć wiadomości o miastach dawniéj uprzywilejowanych, wyłącznością nie mieszczczenia wśród siebie. Żydów takich w r. 1768 znajdowała się w Polsce część piąta od Żydów całkiem wolna. Dziś już nie ma w wszystkich dawnéj Polski krajach, żadnego od Żydów zupełnie wolnego miasta. Jeżeli się jeszcze w jakim miasteczku, dawniéj od nich wolném nie mieszczą w rynku, to już wszędzie siedzą po przedmieściach, po zaiezdnych domach, po karczmach, bo to są ich ulubione, i wybrane kręte ścieszki, któremi się oni nieznacznie ale z czasem pewnie, w środek miast wkradają.

Za Pruskich rządów ieden Liwerant pod tytułem dostarczania żywności koszernej Żydom w więzieniu osadzonym otrzymał pozwolenie zamieszkania, lecz po uchyleniu przez miasto wniosku Kamera Białostocka reskryptem swym z dnia 28 Września 1796, (117) usunęła go zupełnie, a Minister Schroeter w d. 2 Października 1801. podobnie Żydom, których dwie familie weisnęły się uchylił (118). Rok atoli 1807, iako czas wojny otworzył przystęp łatwy Żydom, ci nie doznając przeszkody, osadzać się zaczęli, a w r. 1815 i Bożnice murować zaczęli, lecz ta dotąd nie skończona.

Prócz wyżej wymienionych gmachów iest wiele domów porządnie murowanych, a szczególnięy dom w nowym guście Kotakowskiego w r. 1824 ukończony, gdzie Sąd Policyi Poprawczey, i Sąd Pokoju posiedzenia swoje odbywają, Langowskiego dwa, Kopytowskiego dwa, Szulca, Czerwińskiego, w rynku Hermana Sowińskiego. Olszewskięy w ulicach, Szymańskiego w starym mieście.

(117) i (118) Oryginały znajduią się.

§. V. Szkoły i Instytuta naukowe.

W przywileju Konrada Xiecia Mazowieckiego w r. 1227 wydanym, miasto Pułtusk jest wyrażone *Castrum cum Castellatura*, w którym kościół przed erygowaniem Kollegiaty, był parafialny. Zostając to miasto w takię na ówczas prerogatywie, bez wątpienia i szkolkę posiadać mogło; w czém gruntownię daie się uważać z późniejszē nieco epoki prawda, że po utrwaleniu przez Władysława Jagellę, i iego małżonkę Jadwigę w r. 1400 erygowanēy od Kazimierza W. Akademii Krakowskię, Nauczyciele do szkoły Pułtuskię gorliwością Biskupów dycecyą na ten czas rządzących prowadzani byli. Już Paweł Giżycki B. i fundator w r. 1449 kollegiaty zastał Akademików Krakowskich trudniących się daniem nauk w Szkole Pułtuskię (119), który wyrokiem swym z d. 5 Lutego 1449. Rektorowi teyże Szkoły obwarował niezmiennie zwyczajnēy dawnēy nagrody po-

(119) Szkoła Pułtуска jest dawniejsza iak w Poznaniu. Tę Jan Godziemba Lubrański pierw Płocki, a późniēy Pożnański Biskup dopiero w r. 1500 iako publiczną założył, i uposażył. *Acta prov. Gnesnen.*

bieranie. Następni Biskupi szanując tak drogie zakłady, fundusz uposażyli, i tak Erazm B. w r. 1512 d. 7. Stycznia dla Nauczyciela wyznaczył pięć kop groszy (podług Czackiego kopa wynosiła zł. 25 gr. $7\frac{1}{9}$.) przez Woyta m. Pułtуска z odbieranego mostowego mające bydź płacone. Andrzej Krzycki B. w r. 1535 Janowi Wyrzykowskiemu Nauk wyzwolonych Ministrowi i Nauczycielowi téj szkoły w miejsce płacy ze swego skarbu, nadał dziesięcinę wytyczną z wszelkiego zboża na wsi Łubienicy, w r. 1555 dla Rektora téj szkoły procent od 30 kop groszy w r. 1556 dla szkoły zapisany procent na Lipinach i Zatorach od 100 kop groszy; także na Kargoszynie od 100 kop. Na stipendia dla uczniów na Krubinie procent od 200 kop groszy (w tych latach kopa wynosiła zł. 18 gr. 24 $\frac{3}{4}$). W roku 1558 d. 18 Czerwca Melchior Radziwiński wyzwolonych nauk i medycyny Doktor, Kanonik Katedry Płocki, dla Nauczycieli téj szkoły zapisał testamentem zł. 1000 na procent, które B. Noskowski zatwierdził, i na dobrach Karnkowie, Goławinie, i Smoszewie ulokowane zostały. W r. 1560 dla téj szkoły zapisany procent od 2000 zł. (w tych latach złoty ważył dzisiejszych zł. 9. gr. 12 $\frac{3}{4}$) które na dobrach Łoiewo Backi, i Łocho-

wo, za Bugiem leżące, ubezpieczone zostały. Tegoż roku na stipendia dla uczniów procent od 100 kop groszy na Kowalewiczach, Magnuszewie i Gadnowie (120) zapisany. Nadania te i uposażenia wyiaśniaią iaka była troskliwość o utrzymanie szkół, a iaka karność była zastrzeżona, i nauki dawane, Synod Prowincjonalny, i Konstytucya seymu za Zygmunta Augusta niezbitym są dowodem (121). W tym tedy postępie i znaczeniu szkoły Pułtuskie przez Akademików Krakowskich kierowane były aż do r. 1564 z wielką dla okolic miasta korzyścią, przez lat 115 przeszło; którą z powodu zarazy morowéy długo trwającéy, uczyć przestali. A tak szkoła Pułtуска odtąd na parafialną zamieniona została, w któręy tylko nauk początkowych dawano; nauczyciele zaś onęy zarazem obowiązki kantorów kollegiaty aż do roku 1671 pełnili, i w tym roku z przyczyny urządzonych inż w tém mieście szkół Jeznickich zupełnie zgasła.

(120) Wszystkich tych nadań ślady znajdują się w archiwum Konsys: Pułtuskiego

(121) Vol. Leg. II. fol. 625. No. 70. Tit. o Szkołach, i Constitutiones Sinodi provincialis Lib. IV. de Scholis, Magistris, et Scholaribus.

Po wprowadzeniu z Xięstwa Warmińskiego z m. Brunsberga przez Noskowskiego Biskupa w r. 1566 XX. Jezuitów do Pułtuska, i ich uposażeniu (122), zaraz tegoż samego roku prace naukowe rozpoczęli w tych szkołach na 6 klas podzielonych. Młodzież kraiowa w pierwszych zaraz latach licznie gromadziła się na nau-

(122) Uposażenie to w różnych epokach czasu nastąpiło, i było takie:

1. Wieś Bosewo z folwarkiem.
2. Część wsi Kacic z folwarkiem.
3. Część wsi Płowhowa z folwarkiem.
4. Wieś Lisowo z folwarkiem.
5. Wieś Zabikowo z folwarkiem.
6. Wieś Szelkowo z folw: wszystkie dotąd wyrażone z dziesięcinami wytycznymi od włościan.
7. Folwark Podgorze na Pułtusku blisko góry Abrahama.
8. Część wsi Gromina z folw:
9. Wieś Małechy z fol: Rutki.
10. Folwark Nowawieś.
11. Fol: Łąg albo Łęg.
12. Fol: Bielawy.
13. Fol: Wolka.
14. Dziesięcinę wytyczną z Przasnysza.
15. Dziesięcinę z Wsi Magnuszewo Kotowe.
16. Połowe wsi Wronowa, przez zastaw w summie zł. 30,000 trzymanéy. Pozostałe szczątki Reiestrów Jezuickich Pułt: znajdujące się w Bibliotece XX. Benedyktynów o tém świadczą.

ki, nie tylko z ościennych Województw, Mazowieckiego, Płockiego, Podlaskiego, lecz z odleglejszych mieysc, z Xięstwa Warmińskiego, Woiewodztw, Kaliskiego, Rawskiego, z Wołynia i Kurlandyi (123). Jak zaś gorliwe i usilne tych Kapłanów prace oczekiwaniu Rodziców i Familii odpowiadały, dowodem iest, że ich potomstwo i krewni po nabytém w szkołach Pułuskich wychowaniu, z czasem krzesła Senatorskie zajmowali, oraz na godności wysokie w Hierarchii kościelney wyniesieni byli (124). Mimo przeszkód, iakie z zarazy morowéy, lub pogorzenia miasta wynikły, i które były przyczyną rozpuszczenia uczniów, w przeciągu lat 207 istnienia szkół Jezuickich, to iest do r. 1773 znayduie się zapisanych uczniów

(123) Reiestra szkolne pozostałe po Jezuitach świadczą.

(124) W tych Szkołach brali nauki: Jędrzey Batory synowiec Stefana Króla, późniéy Biskup Warmiński i Kardynał. Antoni Dembowski Biskup Płocki, Tomasz Ostaszewski, także B. Pł. Andrzej Górski syn Woiewody Mazowieckiego Jerzy Ossoliński Kanclerz królestwa, Jerzy Chodkiewicz, syn Kasztelana Wileń. Ferdynand Myszkowski syn Marszałka Król. Henryk Dönhoff syn Podkom. kor: Krasinscy, Narzymscy i inni.

25,623 osób (125). W r. 1646 gdy kollegium i kościół ogniem w popioł zamienione były, liczba uczniów 900 przechodziła (126).

Po suppressyi zakonu Jezuitów pozostałe osoby wedle dawnego planu trudniły się uczeniem młodzieży pod imieniem Ex-Jezuitów aż do roku 1775, w którym ustanowiona w Polsce Kommissya Edukacyyna nayıpiękniejszy w swym czasie rys nauk zakreśliła, i podług niego ciż Ex-Jezuici aż do dnia 29 Lipca 1781 swoje poświęcali prace.

W tym roku 1781 Zgromadzenie XX. Benedyktynów w Płocku exystujące; z woli teyże Kommissyi Edukacyyney do Pułtuska przeniesione zostało; gdzie przy własnym funduszu, iaki w klasztorze posiadało Płockim, obiąwszy gmachy wraz ze Szkołą Po-Jezuickie, podług wydanego od teyże Kommissyi planu rozpoczęło naukowe przedmioty, i dotąd z niezłomną usilnością, i niezmordowaną pracą troskliwie dla dobra publicznego poświęcać się nie przestaie. Szkoły te iak dawniey były publicznemi, tak

(125) Z uszkodzonych w części tychże rejestrów szkolnych czytać się daie, które gdyby całkowite były, daleko więksha uczniów przez te dwa wieki wykazałaby się liczba,

(126) Reiestra szkolne.

teraz za Woiewódzkie są uznane, w których podług przepisów od Kommissyi Rządowéy Wyznań Religijnych i Oświecenia publicznego wydanych, ięzyki różne, i wiadomości wyższe są celem nauk. Od Momentu zaczęcia przez to szanowne Zgromadzenie prac Nauczycielskich aż do obecnego czasu liczy się osób pobierających nauki 4,295 (127). W roku bieżącym jest uczniów 408.

Za rządów Polskich był ustanowiony przez Kommissyą Edukacyyną Konwikt w roku 1789 kosztem skarbu téżże Magistratury, w którym 6. ubogich Rodziców synów, i nad tymi ieden Dyrektor, byli utrzymywani, stół, odzienie, i do nauk wszelkie potrzeby były im opatrywane; Konwikt ten do rozbioru kraiu w swéj trwałości zostawał.

(127) Reiestra szkolne świadczą, z których liczba ta jest wyrachowana, byłaby większą, lecz za nadejściem woysk Pruskich Szkoły rozwiązane, i Ucznie rozproszeni zostali, od d. 12 Kwietnia 1794, dopiero w r. 1795, d. 29 Września szkoły otwarte były. Później znowu w r. 1806 od Świąt Bożego Narodzi w czasie zamieszeków woieniych francuz: nauka w tych szkołach ustała, i te z d. 29 Września 1807 rozpoczęto.

Szkoły płci żeńskiej, czyli pensyi z powodu bliskości stolicy, gdzie dla nabrania wyższego wychowania rodzice swe posyłaia dzieci nie masz.

Dla poczynaiącej młodzieży iest Szkoła Elementarna za rządu Pruskiego w domu na ten cel unyślnie za mostem staromiejskim wymurowanym, utworzona, która i teraz istnieje (128).

Było dawniey Towarzystwo Literatów z swoim funduszem (129), lecz z czasem dla braku tego rodzaju osob upadło.

Żył także w tym mieście, iak pisze Święcki, sławny z nauk i biegłości ięzyka Greckiego Jan Głogowczyk.

(128) Obszerniey o Szkołach Pułtuskich rzecz zawarta iest w popisie publicznym przez W. JX. Dłużniewskiego Rektora w r. 1821 wydanym, oraz i w Roczniku Instytutów religiynych i edukacyynych w kr: Pols. z r 1824. str. 180.

(129) Akta konsys. Pułt.

§. VI. *Fabryki, Rękodzielnie, Handel, Sposób życia mieszkańców, Jarmarki, Targi, Domy zaiezdne, Apteki, Ogrody i Zabawy:*

Byt dobry i zamożność mieszkańców dawnych w tém mieście, Święcki w opisie Mazowsza wystawia, a przywileie przez Xiążąt Mazowieckich i Biskupów iako miasta tego Panów dożywotnich w różnych czasach wydawane iaśniej to okazują (130), iako to:

W roku 1238. d. 16 Czerwca Konrad Xiąże Mazowiecki pod czas, gdy Piotr herbu Pulkozie na stolicy Biskupiéy zostawał, zatwierdzając prawa i wolności we wsiach, miastach i grodach od opłaty, cła, przewozowego i wodnego uwolnił (131).

W r. 1240 V. Idus September, Bolesław Xiąże Mazowiecki uwalnia miasto od wszelkich ciężarów i opłat (132)

(130) W opisie Dyecezyi za B. Dembowskiego r. 1744 d. 8 Kwietnia sporządzonym, wyrażono: *Civitas haec olim opulenta, quae portum suum deflutationis habuerat, aurifices, pannifices, omnis generis opifices fovebat.*

(131) Akta kons. Pułt.

(132) i (133) Akta katedry Płockiey.

W roku 1254 d. 4 Sierpnia, Ziemowit Xiążę Mazowiecki powyższe przywileie za-
twierdził w wszystkich szczegółach, i pra-
wo Teutońskie wprowadzić zastrzegł (133).

W roku 1405 d. 3 Lutego Jakób Kur-
dwanowski B. nadając miastu łąki i zarośle
za Narwią, nadał i łążnią na dochód mia-
sta, trzeci tylko grosz zastrzegłszy dla Bur-
mistrza.

W r. 1405 d. 3 Lutego tenże Jakób B.
w r. 1455 feria tertia infra octavas Nativi-
tatis B. V. M. Paweł Giżycki B. i w roku
1511 d. 23 Grudnia Erazm Ciołek B. przy-
wileie na postrzygalnie wydali.

W r. 1550 d. 9 Grudnia w Krakowie
Zygmunt August pozwolił miastu propinacyi
likworów, win i t. d. (134).

W r. 1554 d. 20 Września Biskup No-
skowski celem zbogacenia rzemiosł i kun-
sztów, oraz sprowadzenia artystów i rze-
mieślników złożył w monecie brzęczącej zł:
1000 na ręce Burmistrza i Radnych miasta,
oraz starszych wszystkich Cechów, iako to:
Literatów, Kowali, Slosarzy, Kuśnierzy,
Szewców, Sukienników, Krawców, Sto-
larzy, Zdunów, Piwowarów, Czapników,

(134) Akta metryki koronnéy ksiąg. 79 str. 1809.

Rzeźników, Rybaków, aby tę sumę między uboższych rzemieślników podzielono, nie wyżej jednak nad 20 kop z procentem po gr. 3 od iednéy kopy. Procent uzbienany obracany bywał częścią na zapomogę innych ubogich, częścią na obligi w Kaplicy przez tegoż Biskupa erygowanéy, a częścią na kupno sukna dla ubogich Uczniów, dla sierot i dla innych biednych na odzież (135).

W roku 1597 d. 6 Maia Biskup Baranowski od łasztu zboża przez mieszkańców Pułtuska do Gdanska spławianego, opłatę ustanowił, na reperacyą iak wyżej wyrażono, murów miasta.

Wszystko to przez zmianę czasu inną postać przybrało; dzisieysze fabryki w Pułtusku są szczupłe, gdyż tylko iest Cegielni 3, Garbarni 7, Farbierni 2, Mydlarnia 1, Browarów 2, a gorzelnie przez wprowadzenie administracyi z dnia 1. Stycznia 1825 r. ustały.

W r. 1732 Andrzej Stanisław Załuski B. litością nad stanem biednych powodowany, końcem zapomnożenia ich ustano-

((35) Erekcya kaplicy Noskowskiey w Aktach konsy. Złoty w tym r. podług Czackiego waży dzisieyszych zł: 9. gr. 12. Kopa zł. 18. gr. 24. Grosz, groszy 9.

wił w dniu 3 Grudnia fundusz Mons pietatis zwany składający się zł. 5000. Z tych zł. 1000 na wsie dla Włościan', i to zaginęło; a zł. 4000 dla miasta. Zostający w potrzebie zaciąga dług na swój grunt, z obowiązkiem płacenia po zł. 3 procentu, który rośnie w kapitał, już do kilkunastu tysięcy (136) wynoszący, i ciągle rozpożyczany jest. Fundusz ten pod bezpośredniem Bisupów zarządzeniem zostaje.

Miasto wedle dawnych zwyczajów miało wolny w każdym czasie wrąb drzewa opałowego w borach Biskupich, złożywszy do składu zamkowego rocznie owsa korzec ieden od pary koni, lub wołów (137). Zwyczaj ten ustał od czasu, gdy rząd Pruski dobra duchowne wraz z borami w administracyą zaiął, i odtąd każdy za assygnacyą z urzędu Leśnego braną, drzewo żądane opłacać musi.

Terażniejszem zatrudnieniem mieszkańców jest rolnictwo, szynk i rzemiosło, które wszystkich nie ledwie zajmuje (138).

(136) Erekcya tego funduszu znajduje się w Aktach kons: Pułt: Ogólny kapitał teraz ma wynosić zł: 16, 614 gr. 12.

(137) Inwentarz Biskupstwa w r. 1785.

(138) Rzemieślnicy od dawnych czasów wprowadzeni dzielili się na Cechy, które wyrażają się podług dat ich ustanowienia z Akt: kons: Pułtu.

Za czasów rządu Pruskiego handel zboża i drzewa trudnił niektórych mieszkańców, dziś ieden tylko tym się trudni. Sklepy sukienne i bławatny dawniéy tu exystowały, dziś handlów winnych u Chrześcian iest 4, u Żydów 3, korzennych, u Chrześcian 3, a żydowskich 2, kramów żelaznych 2.

-
1.	W r. 1450 przez Giżyckiego B. Krawcy i iest ich teraz	32
2.	W r. 1455 przez tegoż Zduni, iest ich	9
3.	W r. 1462 przez tegoż Kowale, iest ich,	10
4.	W r. 1499 przez Przerębskiego B Strzelcy (Sagittarii) nie masz ich dziś.	
5.	W r. 1598 p. Baranowskiego, Rybacy iest ich	5
6.	W r. 1608 p. Szyszkowskiego Konwisarze, nie ma ich.	
7.	W r. 1621 p. Firleia Kupcy iest ich z Kramarzami	12
8.	W r. 1629 p. Łubieńskiego Rzeźnicy, iest ich	26
9.	W r. 1637 p. tegoż Szewcy, iest ich	56
10.	W r. 1643. p. Ferdinanda Piekarze, iest ich	14
11.	W r. 1694 p. Chryzost. Załuskiego Kusiernierze, iest ich	2
12.	W r. 1729. p. And. Załuskiego Oracze, iest ich	28
13.	W r. 1788 p. Krzysz: Szembeka Siołarze iest ich	11

Oprócz tych Rzemieślników było i iest innego gatunku, iako to, Sztelmachy, Kołodzieie, Bednarze, Tokarze, Cieśle, Słosarze, Zło-

Jarmarków w tém mieście zwykło bywać 9 (139), które przez Stanisława Augusta Króla są zatwierdzone w d. 11. Marca 1779 r. (140). W dniu takowych iarmarków wszelkie artykuły żywności, bydło, sprzęty, naczynia szklanne, gliniane i inne mają pokup, albowiem mnostwo ludu z okolic zgromadza się, i kupcy szczególniéj Starozakonni z poblížszych miast z towarami łokciowemi tu przybywają. Opłata targowego na rzecz kassy miasta jest pobieraną (141), w czasie iarmarków. Dwa razy zaś w tydzień, to jest w śródę i sobotę targi na zboża i wiktuały odbywają się.

tnicy, Mosiężnicy, Kotlarze, Blacharze i Rymarze, którzy do Kowalskiego należeli cechu; lecz spor o to wszczęty w r. 1788 rozstrzygnięty został, że z żelaza lub kruszcu wyrabiający do Kowalów, z drzewa do Stolarzy, a Garbarze zaś do Szewców należeć mają.

- (139) To jest na Trzy Króle, na N. Pannę Gromniczną, na Pułpoście, na S. Stanisław, na S. Troycę, na S. Magdalenę, na Narodzenie N. Panny, na S. Jadwigę i na S. Elżbietę,
- (140) Akta Metryki koronnéj, kanclerskie zwane księga 59. kar: 30.
- (141) Podług lustracyi z r. 1785 za Krzysztofa Szembeka B. pobierano od taxy sukiennéj tynfów 2, od mnieyszych mniéj, od bydłęcia gr. 1. od soli beczki gr: 1.

Dom zaiezdny w starem mieście ieden a teraz nowa przy trakcie Warszawskim iest wymurowana oberża, która podług planu dosyć ozdobna iest.

Aptek iest dwie, pierwszą w Szpitalu Panien Miłosierdzia, od początku przez Biskupa Załuskiego wprowadzenia tego szanownego Zgromadzenia do Pułtuska, istniejąca, druga JP. Bogumiła Zimmermanna w rynku, obiedwie w dobrym poźrądku i przy znacznym zapisie materyałów zostaią (142). W tém mieście iest kilku Lekarzy dla wygody publiczności.

Ogrodów iest pięć, z tych zamkowy obszerny, i naylepiéy uządzony, w którym osoby znakomitsze czasem przechadzaią się. Wzgórza po brzegach miasta wznoszące się,

(142) Podług Akt konsystorza Pułtusk. in Libr. privilegior: iest ślad, że Apteka od roku 1516 swóy tu w Pułtusku początek miała, na której założenie przywiléy pod d. 11. Listopada przez B. Erazma Grzegorzowi de Poznań nadwornemu tegoż B. Aptekarzowi i iego sukcesorom, lecz w téy tylko sztuce wyćwiczony był udzielony, z zastrzeżeniem spłacenia domu za 50 kop, i innemu Aptekarzowi konferowania, gdyby sukcesor Grzegorza do téy nie kwalifikował się sztuki. Doktorem Nadwornym Biskupa tego, był Malchior Radzymiński kanonik ten sam, który zł. 1000 dla Nauczycieli Szkoły Pułtuskiéy w r. 1553 zapisał.

przyjemny widok sprawujące błonia, okolica S. Krzyża, wioska Kaczyce o pół mili od Pułtusa leżąca, i góra Abrahama, są miejscami spacerów (143).

Młynów na łodziach do potrzeby miejscowej jest 6. wiatraków 3, koński 1, przy browarze po ś.p. Kwiatkowskim (144), przy którym urządzona jest maszyna do rżnięcia na poprzecz drzewa, pompowania do browaru wody i rżnięcia siczki.

Wpro-

(143) Znajduje się za mostem XX. Benedyktynów obok traktu Petersburskiego. Skądby miała to nazwisko nie wiadomo. Dawniej była drzewami śliwin na wierzchu obsadzona, i parkanem obwiedziona. Wewnątrz tej góry są ulice wykute, które za czasów Jezuitów służyły do konserwacji mięsa, trunków, woszczyzny, i teraz podobnemu przeznaczeniu odpowiadają. Przy regulowaniu obocznej drogi na trakt, górę tę obcięto z boków, przechodniki porobiono, i te topolami włoskimi wysadzono.

(144) Pod zamkiem w tym miejscu, gdzie teraz są Biskupie stajnie, był młyn koński, który Scybory B. przywilejem d. 9 Lutego 1465 w Płocku wydanym, Mikołajowi Cieśli nadał z obowiązkiem pobierania jednej miarki, a trzech miarek do zamku i miasta oddawania. Młynarz przy nadaniu mu kawała łąk pod Bartodziejami, z konie utrzymywać, a Biskup 4 konie dostarczać miał młynarzowi do mlewa.

Wprowadzony za rządów Pruskich w czasie Karnawału zwyczaj zabaw wesółych, dotąd ieszcze zachowuje się. Bywają też niekiedy Artyści gimnastyczni, którzy swemi sztukami uprzyemniają miejscowéy Publiczności chwile. W czasie utrzymywania przez XX. Jezuitów Szkół w Pułtusk, młodzież w tychże ucząca się wystawiała dzieła sceniczne osnowy z Pisma Sgo branéy.

§. VII. *Jlość Domów, ludność, przychody miasta, bruki.*

Wedle lustracyi w roku 1650. domów było wszystkich 491 (146). W r. 1785. za Krzysztofa Szembeka było wszystkich w ogół domów 199.

(146) Za Królewicza Karola Ferdynanda B. Pł. Z tych domów pobierano podatek zwany Sosz stosownie do domu po gr. 6,—4,—3, grosz ten zawierał dzisieyszych gr. 2, szel. 2, denar. 2. summa ogólna obracana była na Pisarza, sług mieyskich, i reperacyą trzech mostów na Narwi.

a placów pustych 111 (147).

Dziś w r. 1826 znajduie się:

a. domów murowanych	72,
b. w mur pruski	- 4,
c. drewnianych	- - 189,

w ogóle domów 265, ró-

żnicę tę domów w porównaniu z dawniejszemi czasy przypisać należy pożaróm, i niemożności mieszkańców odbudowania się na nowo.

Z odleglejszych czasów nie można ludności wyśledzić, iaka się w tém mieście znajdowała (148), z bliższej zaś epoki była następująca.

W r. 1810	a. Chrześcian	2295
	b. Żydów	118
	Ogołem	2413
W r. 1820.	a. Chrześcian	2832
	b. Żydów	549
	Ogołem	3381

(147) W tym roku prócz kanonii było kamienic wysokich 2, kamieniczek 23, kamienic pustych 6. domów z facyatami murowanemi 8, a reszta z drzewa.

(148) W opisie Dyecezyi przez Dembowskiego Biskupa w roku 1744 d. 8 Kwietnia zdziałanym tak wyraża: *Civitas haec nunc ad eam pervenit egestatem, ut vix centesimam partem incolarum eorumque miserabilium numerare possit.*

W r. 1825. a. Chrześcian	3314
b. Żydów	643
Ogółem	3957

(149)

Ziłości ostatniéy okazuje się, że w te-
raźniejszym czasie ludność jest powiększo-
na. Do téy liczby nie wchodzą Uczniowie
i wojsko konsystuiące.

W Towarzystwie Ogniwém budowlę
miasta Pułtуска są zabezpieczone na złotych
811,825.

To miasto w r. 1825 miało dochodów
zł. 16,610. gr. 18.

Rynek obszerny, i ulic ośm szczegól-
ną troskliwością Prześ. Kommissyi Woic-
wodztwa Płockiego są wybrukowane (150),
pozostaie ieszcze reszta ulic iuż to do na-
prawy dawnych bruków, iuż to do no-
wego ich wyłożenia kamieniem (151).

Był dawniéy Rynek dla chlewnéy
trzody na Waliszewie w tém mieyscu, gdzie

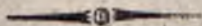
(149) Wypis ten wzięty iest z Akt urzędu Mu-
nicypalnego.

(150) Ulice te są: Rybickiego do mostu, kano-
nie, krzywokoło, Publiczna w części, Wa-
liszewo, Mostowa, od Mostu do Poczty,
Staromieyska, do przewozu wiodąca-

(151) Wszystkich ulic większych i mniejszych
iest 26, z tych niektóre nazwisk nie mają;
prócz tego uliczek wąskich iest 5.

teraz od domu Gromberka zacząwszy, trzy domy stoją przed Bożnicą żydowską. Był także targ wołowy na końcu starego miasta ku przewozowi przed domem dziś Zielińskiego. Akta dawne mieyskie o tem świadczą.

§. VIII. Zakończenie.

Z wystawienia historycznego Pułtuska, okazuje się, iż to miasto szczególnéj opieki Biskupów Płockich, iako dożywolnich swoich Panów doznawało, od nich ma wszelkie swobody i wolności, iakiemi się dotąd cieszy; oni ku jego pożytkowi i wygodzie szkoły i instytutu chwalebne pozakładali, cechy rzemieślnicze ustanowili, a przez wystawienie kosztownych i wspaniałych gmachów, ozdobę mu przynieśli; zgoła szczęście i pomyślność swoją tym to dobroczynnym swoim Panom iest winne. Nie masz zaiste miasta w dawnéj Polsce, na któreby hojniey łaski Panujący zleli; a nie mogli Biskupi Płoccy lepiej dochodów swoich używać, iak obracając je na tak zbawienne zakłady, których dotąd ślady w Pułtusku widzieć się dają. Chwała Wam dostoyni Mężowie!

potomność świątne dzieła wasze z wdzięcznością wyliczać, a imiona iako drogie sercu Polaka, z uszanowaniem wspominać nie przestanie!.....

Z wszech względów uważając dawniejszy stan miasta Pultuska, był iego kwitnący spostrzegać się daie, a lubo dla położenia, swego na nizinie zwiększać się nie mogło, musiało atoli być ludniejszém, bowiem w dawnych czasach liczba domów większa była. Wypadkami wojen i pożarów zniszczone z wolna wzrastając pod rządem Pruskim w czasie handlowi sprzyjającym, do pomyślniejszego bytu przechodzić zaczęło; lecz ostatnie zawichrzenia wojny francuzkiéy stanęły w przeszkodzie dalszemu posuwaniu zakładów dobrego mienia, dziś atoli wznosząc się przez uporządkowanie potrzeb nie odzownych (152),

(152) Jako to:

- a. Jutki przy ulicy Rybickiéy pod kolumnami gustownie, i bydłoboynią (szlachtuz) przy moście Rybickim na palach nad odnogą Narwi w r. 1824 wystawione.
- b. Latarnie astralne, na rynku i w miejscach głównych przechodu rozstawione.
- c. Ulica na przedmieściu trakt Petersburgski formująca aż do rogatek z kamieni urządzo-
na. Ta nader była potrzebną, gdyż w tém miejscu w czasie błot przejazd był trudny.

po krzepione łaskawym wsparciem i opieką
Rządu, stanąć może na szczycie świetności.

-
- d. Droga bita, (chaussée) od środka pola
miejskiego aż pod wieś Kaczyce wypro-
wadzona.
 - e. Rogatki przy trzech z miasta wyjazdach, to
jest Warszawskim, Ciechanowskim i Ro-
żańskim urządzone.
 - f. Trytew do mostu przy moście XX. Bene-
dyktynów mającym być nowo do miasta
podług planu wystawionym, usypana, łą-
cząca się z ulicą traktową.

K O N I E C.

*Przywilej przez Jakóba Kurdwanowskie-
go Biskupa Płock. miastu Pułtusk
roku 1405: nadany.*

Jacobus Dei et sanctae Sedis Apostolicae
Gratia Episcopus Plocensis.

Quoniam bona mensae Nostrae Episco-
pali prout ex debito Officii nostri adstrin-
gimur meliorare et ad uberiores meliorem-
que conditionem reducere, cupientes volen-
tesque Oppidum nostrum Pułtowsk nostris
specialibus gratiis prosequi et favore, de
consilio et consensu Fratrum nostrorum Ca-
pituli nostri Plocensis in generali: Capitulo
de data praesentium cum ipsis juxta statuta et
consuetudines nostrae Ecclesiae in Plock ce-
lebrata adhibitorum decernimus, et tenore
praesentium disponimus: Quod omnes et sin-
guli inhabitatores sive incolae agros colentes,
sive mansos agrorum tenentes de quolibet
manso mensurae Culmensis singulis annis
in Festo S. Martini Confessoris Pontificis glo-
riosi, perpetuis temporibus nobis ac no-

stris Successoribus pro annuo censu ac decima per viginti quinque grossos monetae pragensis, vel aequivalentis valoris solvere sint adstricti. Quique Consules dicti oppidi Pultowsk qui pro tempore fuerint de mensuris, cerevisiae, medonis et cujuslibet alterius potus, variorum frumentorum, pannorum, et quaruncunq̃e aliarum rerum mensurabilium sub quibuscunq̃e specie, nomine, et vocabulo dicantur vel nominentur, et specialiter stateram, vulgariter Waga habent potestatem omnimodam disponendi, ordinandi secundum quantitatem et mensuram Oppidi Ciechanoviensis, et easdem mensuras fraudantes vel falsificantes secundum statuta dicti juris Culmensis punire, et mulctare, quas mulctas sive poenas, pro utilitate sive necessitate communitatis reservare, et cum necessitas hujus Oppidi occurreret convertere debent, et sunt adstricti, et ipsa communitas dicti Oppidi quinque sexagenas dictae monetae in festo Sanctorum Philippi et Jacobi Apostolorum pro dicta custodia similiter annis singulis ac

temporibus perpetuis. Quod dictum Oppidum sive communitas, aut incolae in ipso et suburbio ipsius inhabitantes jure Culmensi regantur, et eo jure in judiciis et aliis et non alio utantur. Damus etiam, et concedimus dictae communitati ex ipsa parte fluvii Narew rubeta siva campos pro pratis sive pascuis faciendis, et habendis, primo incipiendo a fossa, quae mediat, et dividit mansos Pultoviensem et Ciechanoviensem, directe progrediendo usque ad raturam lacus *Strzegocino* dicti, et ab ipso lacu directe procedendo usque ad pascua Kleszoviensia; quae prata Kleszoviensia eisdem ac Villanis sive emethonibus villae nostrae Kleszewo attribuimus ad partem dicti oppidi tendentia prata ac sylvas *Dombrówka* pascentes, ac communitati in dicto *Kleszewo* pro nobis et nostris successoribus reservando. Item ex illa parte fluvii Narew paludines quas habent ex antiquo incipiendo a via publica, quae ducit in *Baratodzieie* usque ad viam, quae dividit prata et paludines nostras, et successorum nostro-

rum *Tranglicze* dicta. Item alium locum sive sylvas *Opieczysko* vulgariter dictas cum pratis sibi adjacentibus a via, quae currit in villam *Drwały* od eorum usum eo quomodo convertendum, ac facultatem et potestatem pecora et pecudes ipsorum pascendum ac ligna incidendum ad usum ignis vel ad faciendum domos ipsorum in dicto Oppido et suburbiis ipsius et illa parte fluvii *Narew*, sine tamen praejudicio pratorum nostrorum et sylvarum, quas pro gais sive locis per nos vel successores nostros reservare contigerit. Damus etiam pro utilitate dictae communitatis de balneo et rasorio sive rasura pannorum, ac de omnibus et singulis cameris quas ipsi sub praetorio vel in praetorio pro rasura, molendino, pannis vel aliis quibuscunque rebus venditores fuerint, tertium Denarium de dicto tamen balneo, a cameris praedictis provenientius duobus denariis pro nobis et nostris successoribus reservando, hoc addito quod ipsi Consules sive oppidum dictum balneum cum Advocato, qui Advocatus etiam dedito balneo,

tertium denarium habebit facere et reformare cum necessarium fuerit, tenebuntur eorum expensis nostro consensu non diminuto, habebunt etiam dicta oppida et suburbani communiter et divisim in dicto fluvio Narew pro eorum utilitate facultatem et libertatem piscandi cum parvis retibus pedibus ambulando tantum, et non in navibus navigando. Datum et actum Anno Millesimo Quadringentesimo quinto.

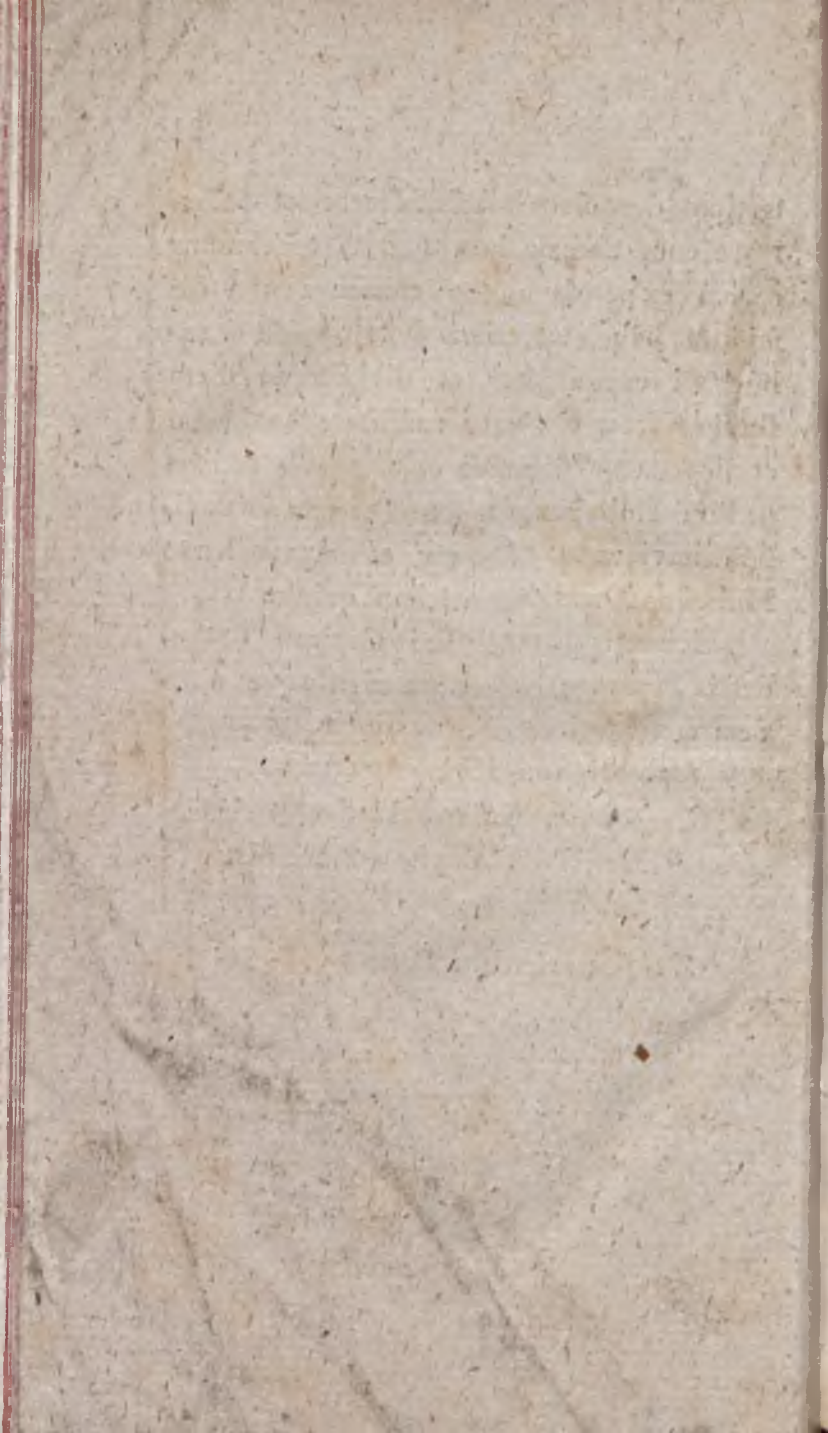
Ex actis Jll: ac Rmi Capituli Cathedralis Plocensis extractum sigilloque ejusdem cummunitum.

(subscriptum)

Simon Gutkowski Secretarius
Capituli Plocensis.

Za pozwoleniem Cenzury.

BIBLIOTEKA
Inst. Historii Architektury
i Sztuki

1843

1963-4

1275

5212/H/cin

502000000024584

BIBLIOTEKA
Wydziału Architektury
Politechniki Warszawskiej

AR-5212/H/cin